

МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
Факультет фізичної культури, спорту та психології
Кафедра психології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему **«Корекція агресивної поведінки дошкільника засобами
ігрової терапії»**

Виконала: здобувачка вищої освіти
групи пс241м
Спеціальність 053 Психологія
ОП Психологія. Практична психологія
Гасюк Наталія Володимирівна
Керівник: канд. психол. наук, доцент
Шевченко Світлана Віталіївна
Рецензент: психолог-методист
КЗ «Опорний заклад освіти
Малоданилівський ліцей»
Харківської області
Пономаренко О.М.

Запоріжжя – 2025 року

АНОТАЦІЯ

Наталія Гасюк

Корекція агресивної поведінки дошкільника засобами ігрової терапії

Проблема дитячої агресивності є однією з найактуальніших у сучасній психології та педагогіці. Зростання рівня агресивної поведінки серед дітей дошкільного віку зумовлює потребу у створенні та впровадженні ефективних корекційних програм. Рання корекція є особливо важливою, адже неконтрольована агресія може призвести до труднощів у навчанні, конфліктів з однолітками та формування девіантних форм поведінки.

Ігрова терапія, як один із провідних методів психологічної допомоги дітям, базується на використанні природної для дошкільника діяльності — гри. Саме тому вона є оптимальним засобом впливу, який забезпечує безпечні умови для емоційного самовираження та формування навичок конструктивної поведінки.

Мета дослідження – теоретично вивчити та експериментально дослідити агресивну поведінку дітей дошкільного віку, визначити особливості її корекції засобами ігрової терапії.

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка дітей дошкільного віку.

Предмет дослідження – особливості корекції агресивної поведінки дошкільників засоби ігрової терапії.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати теоретичні підходи до корекції агресивної поведінки в дошкільному віці засобами ігрової терапії.
2. Експериментально вивчити показники агресивної поведінки дошкільників.
3. Розробити програму корекції агресивності у дошкільників засобами ігрової терапії.

Методи дослідження:

Використано теоретичні методи (аналіз, порівняння, систематизація та узагальнення наукових джерел; феноменологічний аналіз понять) і емпіричні методи (психодіагностичні методики для вивчення рівня агресії, анкетування,

опитування, спостереження). Для обробки отриманих результатів застосовано методи математичної статистики.

Результати дослідження. Ігрова терапія створює безпечне та комфортне середовище, у якому дитина може вільно виражати свої емоції, вчитися їх розпізнавати та контролювати. Під час ігрової діяльності психолог отримує можливість виявити приховані причини агресивних реакцій, сприяти розвитку емпатії, саморегуляції та соціально прийнятних форм поведінки.

У роботі теоретично обґрунтовано та експериментально підтверджено ефективність ігрової терапії як засобу корекції агресивної поведінки дітей дошкільного віку. Розроблено й апробовано програму корекційної роботи, спрямовану на зниження проявів агресії та гармонізацію емоційного розвитку дітей.

Ключові слова: агресивна поведінка, дошкільний вік, ігрова терапія, корекція, соціалізація, емоційний розвиток, дитяча психологія.

ABSTRACT

Nataliia Hasiuk

Correction of Aggressive Behavior in Preschool Children by Means of Play Therapy

The problem of child aggression is one of the most pressing issues in modern psychology and pedagogy. The increasing level of aggressive behavior among preschool children necessitates the development and implementation of effective correctional programs. Early intervention is especially important, as uncontrolled aggression may lead to learning difficulties, conflicts with peers, and the formation of deviant behavioral patterns.

Play therapy, as one of the leading methods of psychological assistance for children, is based on the use of play — the child's natural activity. It provides a safe environment for emotional expression and helps to develop constructive behavioral and communication skills.

The purpose of the study is to theoretically substantiate and experimentally verify the peculiarities of correcting aggressive behavior in preschool children through play therapy.

The object of the study – aggressive behavior of preschool children.

The subject of the study – peculiarities of correcting aggressive behavior in preschoolers by means of play therapy.

Research objectives:

1. To analyze theoretical approaches to the problem of aggressive behavior in preschool age and its correction through play therapy.
2. To empirically study the manifestations of aggressive behavior in preschool children.
3. To develop and test a correctional program aimed at reducing aggression in preschoolers through play therapy.

Research methods.

Theoretical methods (analysis, comparison, systematization, and generalization of scientific sources; phenomenological analysis of key concepts) and empirical methods (psychodiagnostic techniques for assessing aggression, questionnaires, surveys, and observation) were used. Mathematical statistics methods were applied for processing and interpretation of the results.

Research results. Play therapy creates a safe and emotionally supportive environment where children can freely express emotions, recognize and manage them constructively. Through play, the psychologist can identify hidden causes of aggression, promote emotional self-regulation, empathy, and socially acceptable behavior.

The study theoretically substantiates and experimentally confirms the effectiveness of play therapy as a means of correcting aggressive behavior in preschool children. A correctional program was developed and tested, aimed at reducing manifestations of aggression and promoting emotional balance and social adaptation.

Key words: aggressive behavior, preschool age, play therapy, correction, socialization, emotional development, child psychology.

РЕФЕРАТ

до кваліфікаційної роботи на тему:

«Корекція агресивної поведінки дошкільника засобами ігрової терапії»

здобувачки вищої освіти спеціальності 053 Психологія Мелітопольського

державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

Гасюк Наталії Володимирівни

Науковий керівник – канд. психол. наук, доцент кафедри психології
Шевченко Світлана Віталіївна

Актуальність дослідження. У сучасних умовах інтенсивного розвитку освітньої та психологічної практики проблема емоційного благополуччя дітей дошкільного віку набуває особливої актуальності. Саме в цьому віковому періоді формуються основи емоційної чутливості, здатності до саморегуляції, емпатії та взаємодії з соціальним оточенням. Негативні емоційні стани, що виникають у дітей, можуть бути реакцією на нові умови, стресові ситуації, особливості виховання або внутрішні психологічні труднощі.

Сучасна освітня парадигма в Україні зосереджена на всебічному розвитку особистості, що охоплює як інтелектуальну, так і духовно-творчу складові. Однак, цьому повноцінному розвитку можуть перешкоджати порушення поведінки, які часто виявляються вже в дошкільному віці. Причинами таких негативних проявів у дітей дошкільного віку нерідко є недостатнє врахування дорослими (батьками, вихователями) вікових та індивідуальних особливостей дитини, а також її базової потреби у прийнятті, підтримці та захисті.

У сучасному суспільстві, що перебуває в стані постійних змін, діти дошкільного віку дедалі частіше стикаються з труднощами у сфері міжособистісних стосунків та емоційного саморегулювання. Особливе занепокоєння викликає зростання випадків агресивної поведінки у дошкільників, що виявляється як у вербальній, так і у фізичній формах. Агресія у ранньому віці часто є наслідком внутрішньої тривоги, фрустрації, нестачі уваги з боку дорослих, а також копіюванням моделей поведінки з найближчого соціального

оточення. Дошкільний вік є сенситивним періодом для формування моральних установок, навичок самоконтролю, співпереживання та емпатії. Саме тому своєчасна корекція агресивної поведінки відіграє вирішальну роль у попередженні подальших психологічних порушень та соціальної дезадаптації. Одним із найефективніших підходів до вирішення цієї проблеми є використання ігрової терапії – напряду, що ґрунтується на провідному виді діяльності дитини дошкільного віку – грі. Ігрова терапія створює безпечний простір, у якому дитина вільно виражає свої емоції, експериментує з ролями, вчиться моделювати ситуації взаємодії з іншими. Актуальність теми зумовлена необхідністю пошуку дієвих, гуманістичних підходів до профілактики та подолання агресивної поведінки в умовах дошкільної освіти, а також потребою у підвищенні психологічної культури педагогів та батьків.

Проблема розвитку, виявлення причин, умов виникнення та шляхів профілактики і корекції різних форм порушень поведінки у дітей викликає постійний інтерес у науковій спільноті. Значний внесок у дослідження різних аспектів відхилень у поведінці було зроблено такими видатними вченими, як В. Вольнова та Г. Дьоміна, Н. Дмитріюк, Т. Журавко, А. Іванова та О. Шевченко, О. Казаннікова, які розглядали ці питання в контексті формування особистісних якостей.

Важливе місце у вивченні попередження порушень поведінки посідають наукові праці, присвячені проблемам мотивації поведінки. Серед них роботи О. Безпарточної, О. Бовть, О. Василевської, Д. Доценко та Ю. Кушнір, З. Ікуліної, Т. Карацюби та ін. У цих роботах дослідники обґрунтовують доцільність використання методів казкотерапії, арт-терапії, анімалотерапії та психогімнастики у боротьбі із проявами агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку.

Попри значну кількість досліджень, що розкривають окремі аспекти порушень поведінки, проблема комплексної профілактики та корекції поведінкових відхилень у дошкільників з урахуванням сучасних освітніх викликів залишається недостатньо вивченою. Це зумовлює необхідність

подальших наукових пошуків, спрямованих на розробку та впровадження ефективних педагогічних та психологічних підходів.

Мета дослідження – теоретично вивчити та експериментально дослідити агресивної поведінки дітей дошкільного віку, визначити особливості її корекції засобами ігрової терапії.

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка дітей дошкільного віку.

Предмет дослідження – особливості корекції агресивної поведінки дошкільників засоби ігрової терапії.

Наукова новизна роботи. У кваліфікаційній роботі обґрунтовано потенційні можливості розвитку ігрової терапії як засобу корекції агресивної поведінки дітей дошкільного віку; розроблено систему корекційної роботи для зниження проявів агресивної поведінки у дітей дошкільного віку.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати теоретичні підходи до корекції агресивної поведінки в дошкільному віці засобами ігрової терапії.
2. Експериментально вивчити показники агресивної поведінки дошкільників.
3. Розробити програму корекції агресивності у дошкільників засобами ігрової терапії.

Теоретичне вивчення проблеми дослідження та здійснення емпіричної її частини передбачало використання таких **методів**: *теоретичні* – аналіз наукових джерел, порівняльний (для порівняння різних наукових поглядів); феноменологічний (для уточнення сутності, змісту й особливостей базових понять дослідження); систематизація й узагальнення теоретичних положень (для з'ясування стану розробленості проблеми дослідження у психологічній теорії та практиці); *емпіричні*: психодіагностичні методики дослідження рівня прояву агресії, агресивної поведінки та її спрямованості; анкетування, опитувальники; спостереження; методи математичної статистики (для узагальнення та унаочнення результатів експериментального дослідження).

У ході емпіричного дослідження використано наступні *психодіагностичні методика*: Проективна методика «Кактус»; анкета для батьків «Критерії агресивної поведінки у дитини» (Г.П. Лаврентьєва та Т.М. Титаренко), методика «Шкала прямої та непрямой агресії», анкета для вчителя «Ознаки агресивної поведінки».

База дослідження: ЗДО «Сонечко», Нововолинської міської ради Волинської області. Вибірку дослідження склали діти віком 5-7 років у кількості 36 осіб.

Теоретична значущість роботи полягає у теоретичному обґрунтуванні ігрової терапії як ефективного засобу корекції агресивності дошкільників.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає у тому, що підібрані ігри та завдання можуть бути використані педагогами та психологами для проведення роботи з корекції проявів агресії різного спрямування та агресивної поведінки в закладах дошкільної освіти.

Ігрова терапія має значний потенціал у процесі психологічної корекції агресивної поведінки дітей дошкільного віку. Її використання забезпечує можливість м'якого впливу на емоційну сферу дитини, сприяє розвитку самоконтролю, зниженню напруження та формуванню конструктивних способів взаємодії з оточенням.

Рік виконання дипломної роботи - 2025 р.

Місце виконання - Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, кафедра психології

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ ІГРОВОЇ ТЕРАПІЇ	7
1.1. Особливості агресивної поведінки у дітей дошкільного віку	7
1.2. Теоретичні підходи до корекції агресивної поведінки	15
1.3. Застосування ігрової терапії як засобу корекції агресивної поведінки у дітей дошкільного віку	22
Висновки до розділу 1	29
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	31
2.1. Організація експериментального дослідження	31
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів	34
Висновки до розділу 2	43
РОЗДІЛ 3. ПРОГРАМА КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ ІГРОВОЇ ТЕРАПІЇ	45
Висновки до розділу 3	56
ВИСНОВКИ	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	59
ДОДАТКИ	70

ВСТУП

Актуальність дослідження теми. У сучасних умовах інтенсивного розвитку освітньої та психологічної практики проблема емоційного благополуччя дітей дошкільного віку набуває особливої актуальності. Саме в цьому віковому періоді формуються основи емоційної чутливості, здатності до саморегуляції, емпатії та взаємодії з соціальним оточенням. Негативні емоційні стани, що виникають у дітей, можуть бути реакцією на нові умови, стресові ситуації, особливості виховання або внутрішні психологічні труднощі.

Сучасна освітня парадигма в Україні зосереджена на всебічному розвитку особистості, що охоплює як інтелектуальну, так і духовно-творчу складові. Однак, цьому повноцінному розвитку можуть перешкоджати порушення поведінки, які часто виявляються вже в дошкільному віці. Причинами таких негативних проявів у дітей дошкільного віку нерідко є недостатнє врахування дорослими (батьками, вихователями) вікових та індивідуальних особливостей дитини, а також її базової потреби у прийнятті, підтримці та захисті.

У сучасному суспільстві, що перебуває в стані постійних змін, діти дошкільного віку дедалі частіше стикаються з труднощами у сфері міжособистісних стосунків та емоційного саморегулювання. Особливе занепокоєння викликає зростання випадків агресивної поведінки у дошкільників, що виявляється як у вербальній, так і у фізичній формах. Агресія у ранньому віці часто є наслідком внутрішньої тривоги, фрустрації, нестачі уваги з боку дорослих, а також копіюванням моделей поведінки з найближчого соціального оточення. Дошкільний вік є сенситивним періодом для формування моральних установок, навичок самоконтролю, співпереживання та емпатії. Саме тому своєчасна корекція агресивної поведінки відіграє вирішальну роль у попередженні подальших психологічних порушень та соціальної дезадаптації. Одним із найефективніших підходів до вирішення цієї проблеми є використання ігрової терапії – напряму, що ґрунтується на провідному виді діяльності дитини дошкільного віку – грі. Ігрова терапія створює безпечний простір, у якому

дитина вільно виражає свої емоції, експериментує з ролями, вчиться моделювати ситуації взаємодії з іншими. Актуальність теми зумовлена необхідністю пошуку дієвих, гуманістичних підходів до профілактики та подолання агресивної поведінки в умовах дошкільної освіти, а також потребою у підвищенні психологічної культури педагогів та батьків.

Проблема розвитку, виявлення причин, умов виникнення та шляхів профілактики і корекції різних форм порушень поведінки у дітей викликає постійний інтерес у науковій спільноті. Значний внесок у дослідження різних аспектів відхилень у поведінці було зроблено такими видатними вченими, як В. Вольнова та Г. Дьоміна [7], Н. Дмитріюк [9], Т. Журавко [11], А. Іванова та О. Шевченко [15], О. Казаннікова [18], які розглядали ці питання в контексті формування особистісних якостей.

Важливе місце у вивченні попередження порушень поведінки посідають наукові праці, присвячені проблемам мотивації поведінки. Серед них роботи О. Безпарточної [1], О. Бовть [3], О. Василевської [5], Д. Доценко та Ю. Кушнір [10], З. Ікуліної [16], Т. Карацюби [20] та ін. У цих роботах дослідники обґрунтовують доцільність використання методів казкотерапії, арт-терапії, анімалотерапії та психогімнастики у боротьбі із проявами агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку.

Попри значну кількість досліджень, що розкривають окремі аспекти порушень поведінки, проблема комплексної профілактики та корекції поведінкових відхилень у дошкільників з урахуванням сучасних освітніх викликів залишається недостатньо вивченою. Це зумовлює необхідність подальших наукових пошуків, спрямованих на розробку та впровадження ефективних педагогічних та психологічних підходів.

Мета дослідження – теоретично вивчити та експериментально дослідити агресивної поведінки дітей дошкільного віку, визначити особливості її корекції засобами ігрової терапії.

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка дітей дошкільного віку.

Предмет дослідження – особливості корекції агресивної поведінки дошкільників засоби ігрової терапії.

Наукова новизна роботи. У кваліфікаційній роботі обґрунтовано потенційні можливості розвитку ігрової терапії як засобу корекції агресивної поведінки дітей дошкільного віку; розроблено систему корекційної роботи для зниження проявів агресивної поведінки у дітей дошкільного віку.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати теоретичні підходи до корекції агресивної поведінки в дошкільному віці засобами ігрової терапії.
2. Експериментально вивчити показники агресивної поведінки дошкільників.
3. Розробити програму корекції агресивності у дошкільників засобами ігрової терапії.

Теоретичне вивчення проблеми дослідження та здійснення емпіричної її частини передбачало використання таких **методів**: *теоретичні* – аналіз наукових джерел, порівняльний (для порівняння різних наукових поглядів); феноменологічний (для уточнення сутності, змісту й особливостей базових понять дослідження); систематизація й узагальнення теоретичних положень (для з'ясування стану розробленості проблеми дослідження у психологічній теорії та практиці); *емпіричні*: психодіагностичні методики дослідження рівня прояву агресії, агресивної поведінки та її спрямованості; анкетування, опитувальники; спостереження.

У ході емпіричного дослідження використано наступні *психодіагностичні методики*: Проективна методика «Кактус»; анкета для батьків «Критерії агресивної поведінки у дитини» (Г.П. Лаврентьєва та Т.М. Титаренко), методика «Шкала прямої та непрямой агресії», анкета для вчителя «Ознаки агресивної поведінки».

База дослідження: ЗДО «Сонечко», Нововолинської міської ради Волинської області. Вибірку дослідження склали діти віком 5-7 років у кількості 36 осіб.

Теоретична значущість роботи полягає у теоретичному обґрунтуванні ігрової терапії як ефективного засобу корекції агресивності дошкільників.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає у тому, що підібрані ігри та завдання можуть бути використані педагогами та психологами для проведення роботи з корекції проявів агресії різного спрямування та агресивної поведінки в закладах дошкільної освіти.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, загального висновку, списку використаних джерел, який охоплює **60** найменувань. Загальний обсяг роботи складає **79** сторінок, із них обсяг основного тексту становить **58** сторінок. Графічний матеріал, представлений у роботі, налічує **4** таблиці.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ ІГРОВОЇ ТЕРАПІЇ

1.1. Особливості агресивної поведінки у дітей дошкільного віку

Агресивна поведінка дітей дошкільного віку є однією з найактуальніших проблем сучасної психології та педагогіки. Вона не лише створює значні труднощі для батьків та вихователів, але й може мати довгострокові негативні наслідки для розвитку самої дитини, впливаючи на її соціалізацію, емоційний інтелект та формування особистісних рис. Ця магістерська робота присвячена глибокому аналізу теоретичних засад корекції агресивної поведінки дітей дошкільного віку, з особливим акцентом на застосуванні ігрової терапії.

Сучасна дитина живе та формує свою особистість в агресивному середовищі, яке надмірно жорстко регулює життя, висуває вимоги, встановлює межі, контролює поведінку та використовує покарання. Життя дитини ХХІ століття ще більше ускладнюється тим, що конкурентні тенденції в освіті, порівняння з людьми різних здібностей, темпераментів та цінностей стають дедалі важливішими з кожним днем. Виховання лідерських якостей, прагнення до високих досягнень будь-якою ціною, сприяння індивідуалістичній орієнтації ще більше ускладнюють і без того складний процес соціалізації дошкільника та гармонійного входження у світ, а також підсилюють потребу в культивуванні позитивного життєвого досвіду [24, с. 81].

Проблема емоційного стресу у дітей дошкільного віку залишається актуальною в умовах соціальної нестабільності в країні та постійного розумового перевантаження, що супроводжує сучасних людей в інформаційному суспільстві. Тому дитинство важливе не лише для розвитку емоційних компетенцій, а й для загального розвитку особистості. Тривожність, невпевненість та емоційна нестабільність, симптоми яких можуть проявлятися в

перші роки життя, перешкоджають соціальному та емоційному розвитку особистості протягом усього дитинства. Такі діти дошкільного віку уникають соціальної взаємодії, що може призвести до дефіциту в розвитку соціальних навичок. До шкільного віку вони сприймаються як менш просоціальні та більш замкнуті [7, с. 33].

Дошкільний вік – це період інтенсивного психоемоційного розвитку дитини, коли формуються базові моделі поведінки, засвоюються соціальні норми та розвивається саморегуляція. Однак саме в цей період часто спостерігаються прояви агресії – від фізичної (штовхання, кусання, бійки) до вербальної (крики, образи, погрози). Важливо розуміти, що не всяка агресивна поведінка є ознакою серйозних проблем. Вона може бути ситуативною реакцією на фрустрацію, невміння висловити свої потреби або банальне наслідування поведінки дорослих. Проте, якщо агресія стає стійкою, частою та неконтрольованою, це потребує професійного втручання.

Розвиток всебічно розвиненої, активної особистості має базуватися, перш за все, на вихованні у дитини самооцінки, самоповаги та впевненості в собі. Однак іноді страх і тривога стають на заваді. Тривога та страх є невід'ємними емоційними проявами нашого психічного життя, так само як радість, захоплення, гнів і здивування. Однак надмірна схильність до тривоги, страху та залежність від них суттєво змінює поведінку людини, що впливає на розвиток міжособистісних стосунків [40, с. 93]. Тривожність – це індивідуально-психологічна риса, що проявляється схильністю людини до частого та інтенсивного занепокоєння. Тривожність – це емоційний стан, що виникає в ситуаціях невизначеної загрози, що супроводжується очікуванням невдачі в соціальних взаємодіях та несприятливого розвитку подій. Страх і тривога тісно пов'язані зі стресом. З одного боку, негативні емоції є симптомами стресу. З іншого боку, рівень тривожності визначає індивідуальну чутливість до стресу. Доведено, що тривожність негативно впливає не лише на емоційний розвиток та самопочуття особистості, але й додатково порушує функціональні можливості психіки. Спостерігається руйнування та гальмування психічного розвитку

особистості. Хронічна тривожність найчастіше переростає в патопсихологічні розлади. Тому значна кількість дітей з тривожністю відчуває проблеми зі здоров'ям [9, с. 136].

Поведінка дитини значною мірою залежить від емоційного клімату в сім'ї, насамперед від розвитку її стосунків з матір'ю. Переважна більшість однорічних дітей, які прив'язані до матері, пізніше демонструють більшу дружелюбність, краще навчаються, менше конфліктують з дорослими та є більш впевненими в собі. Якщо мати нехтує вихованням дитини, діти страждають, мають часті спалахи гніву та загалом розвивають стійку агресивну поведінку (багато правопорушників не були прив'язані до матерів у ранньому віці). Агресивні діти зазвичай виростають у сім'ях, де про них мало піклуються, віддаючи перевагу фізичним покаранням перед терплячими поясненнями. Однак покарання є більш ефективним, коли воно пропорційне провині, коли воно послідовне та коли супроводжується доброзичливим, терплячим поясненням правил поведінки. Покарання може включати вилучення подразників та тимчасову ізоляцію від однолітків, а не застосування фізичної сили та ворожості [44, с. 71].

Кожна особистість наділена певним ступенем агресивності. Її відсутність призводить до пасивності, конформізму тощо. Її надзвичайний розвиток починає визначати всю картину особистості, яка може стати конфліктною та нездатною до свідомої співпраці. Агресивність сама по собі не робить людину свідомо небезпечною, оскільки, з одного боку, існуючий зв'язок між агресією та агресією не є жорстким, а з іншого боку, сам акт агресії не може свідомо набувати небезпечних та несхвалених форм. Деструктивна поведінка, і особливо агресивна поведінка, визначається, перш за все, мотивами дій, цінностями, заради яких розвивається та освоюється дана діяльність [15, с. 120].

Агресія, як риса особистості, у більшості випадків відрізняється від понять «жорстокість» та «ворожість». Ці два поняття відрізняються характерною рисою: заподіяння страждань заради них самих. Агресивна людина може не бути жорстокою, але жорстока людина завжди агресивна. Агресивність також класифікується як риса особистості. Однією з головних характеристик рис є те,

що агресивні люди завжди виражають ставлення особи до певного аспекту реальності [21, с. 52]. Агресія не виникає в соціальному вакуумі; на таку поведінку впливає присутність інших та їхні дії. Конкретні умови для агресії зазвичай включають фрустрацію, словесні та фізичні напади, підбурювання з боку інших та специфічні характеристики жертви [22, с. 200].

На основі теоретичного аналізу підходів вітчизняних та зарубіжних психологів до визначення агресії як психологічного явища С. Кравчук пропонує такі робочі визначення цього явища:

1) агресія – як психічний стан – визначає ставлення до самої людини та інших об'єктів (живих та неживих) протягом певного періоду часу та характеризується когнітивним, емоційним та вольовим компонентами;

2) агресія – як риса особистості – по-перше, виступає як мотиваційна схильність, внутрішня потреба до агресивних дій; по-друге, відображає відносно стійку готовність до агресивних дій у різноманітних ситуаціях за наявності потенційно агресивного сприйняття та потенційно агресивної інтерпретації як стійкої риси особистості та світогляду; по-третє, характеризується наявністю деструктивних тенденцій у стосунках з іншими людьми;

3) агресія – як об'єкт потреби – виступає як мета та мотив поведінки, як самостійна цінність;

4) агресія – як прояв поведінки – це поведінка, що характеризується спрямованістю, по-перше, на заподіяння шкоди неживим об'єктам, а по-друге, на вчинення дій, що завдають шкоди (фізичної, моральної чи матеріальної) живим істотам, які прагнуть уникати такого поводження [25, с. 5].

Структура агресивної поведінки включає кілька взаємопов'язаних рівнів:

- поведінковий (агресивні жести, висловлювання, міміка, дії);
- афективний (негативні емоційні стани та почуття, наприклад, гнів, лють);
- когнітивний (недоречні ідеї, упередження, расові та національні установки, негативні очікування);

- мотиваційний (свідомі цілі або несвідомі агресивні прагнення) [48, с. 306].

До найпоширеніших, очевидних проявів агресивної поведінки належать: підвищення тону та гучності голосу, афектація (бурхливий вияв негативних емоцій), негативне судження, образи, погрози та застосування фізичної сили (кусання, дряпання). Приховані форми агресивної поведінки включають уникнення контакту, бездіяльність, спрямовану на завдання шкоди комусь, та самоушкодження [26, с. 49].

До психологічних особливостей, що провокують агресивну поведінку у дітей, належать: недостатній розвиток інтелекту та комунікативних навичок; низький рівень саморегуляції; нерозвиненість ігрової діяльності; низька самооцінка; відхилення у взаєминах з однолітками; висока збудливість нервової системи з різних причин (травми, хвороби тощо) [37, с. 120].

Першим прикладом агресивної поведінки, з якою дитина стикається з боку дорослих, є вияв гніву, який може розпізнати тримісячна дитина. В результаті дитина проявляє гнів у відповідь на розчарування, що починається у другій половині першого року життя. На другому та третьому роках життя агресивні моделі поведінки з'являються у вигляді спалахів гніву та застосування фізичної сили (наприклад, удари, штовхання, катання по підлозі) під час конфліктів з однолітками та дорослими [34, с. 241].

Агресивним дошкільнятам бракує таких навичок, як емпатія та розуміння. Вони «сліпі» до почуттів інших і не здатні співпереживати чи пропонувати підтримку. Натомість вони зазнають жорстокої поразки, коли контактують з однолітками. Агресивні дошкільнята зазвичай мають добре розвинений інтелект та логічне мислення. Вони краще справляються з навчанням та іграми, ніж інші. Якщо батьки помічають ознаки агресивної поведінки (зовнішні чи внутрішні), вони повинні визначити причину. Це єдиний спосіб вирішити ситуацію, адже проблема не вирішиться сама по собі (без зовнішнього втручання) [11, с. 180].

Особливості агресивної поведінки у дошкільнят включають її імпульсивність, часто без усвідомленої мети, відсутність здатності до

прогнозування наслідків своїх дій та нерозвиненість емпатії. Джерела агресії можуть бути різноманітними: спадкові фактори, особливості функціонування нервової системи, несприятливе сімейне оточення (конфлікти в сім'ї, авторитарний стиль виховання, недостатня увага до дитини), досвід насильства, а також вплив медіапростору (жорстокі мультфільми, ігри). Важливо підкреслити, що за агресивною поведінкою часто ховається внутрішній біль, страх, невпевненість, відчуття самотності або нездатність упоратися зі своїми емоціями. Агресія може бути своєрідним «криком про допомогу».

Деструктивна агресія не має мети чи причини. Її метою є знищення та заподіяння шкоди комусь або чомусь. Наприклад, хлопчик йшов дорогою, зупинився та навмисно зруйнував кущ, а потім продовжив рух. Демонстративна агресія частіше має «театральний» характер і випливає з бажання, щоб об'єкт агресії був цінним, важливим, впізнаваним, щоб його помітили тощо. Наприклад, «Я навмисно вдарив свою молодшу сестру, щоб мої батьки звернули на мене увагу (навіть якщо вони мене лають, але вони розмовлятимуть зі мною)». Компенсаторна агресія спрямована на компенсацію почуття неповноцінності за допомогою агресивних дій. Іншими словами, «Я почуваюся впевнено, коли обзиваю когось». Захисна агресія зосереджена на відсутності довіри до навколишнього світу. Дитина із захисною агресією не нападе першою – вона агресивно атакуватиме, коли на неї нападуть, таким чином захищаючись [31, с. 119-120].

Фізична агресія також проявляється як у прямій, так і в непрямій формах. Непряма фізична агресія спрямована на завдання конкретної матеріальної шкоди іншій людині (дитині чи дорослому) шляхом прямих фізичних дій. У дошкільному віці це може включати знищення виробів іншої дитини або пошкодження чужих речей (дитина навмисно знищує чужі іграшки). Пряма фізична агресія, з іншого боку, передбачає прямий напад на іншу дитину та заподіяння фізичного болю та приниження. Вона може приймати як символічні, так і реальні форми. Символічна агресія включає погрози та залякування; фактична пряма агресія – це прямий фізичний напад (бійка), який у дітей може

включати кусання, дряпання, хапання за волосся та використання іграшок та інших предметів як зброї [49, с. 37].

Як відомо, агресивна поведінка у дітей до п'яти-шести років не є порушенням. Однак у пізнішому дошкільному віці під впливом певних факторів (приниження, образи, розвиток почуття невпевненості у ворожому світі, батьківська неприязнь до дитини) стійка агресивна поведінка може закріпитися та перетворитися з певної форми поведінки на порушення. Усі ці фактори можуть впливати і впливають на спілкування дитини з однолітками [58, с. 116].

Проблема агресії у дітей викликає питання щодо методів впливу, зокрема використання суворих покарань. До суворих покарань належить не лише застосування фізичної сили, а й психологічні – образи, критика дитини, словесні погрози тощо. У психологічній літературі виділяють чотири форми жорстокого поводження з дітьми: фізичне, сексуальне, психологічне (емоційне) насильство та нехтування основними потребами дитини (моральна жорстокість). Негативні наслідки має не лише фізичне покарання, а й психологічне насильство, що виражається у відторгненні та критиці дитини. Таке ставлення призводить до важчого розвитку агресії [18, с. 497].

У групах раннього дитинства, групах молодшого шкільного віку та групах для дітей з порушеннями мовлення агресія проявляється специфічним чином. Більшість дітей ще не здатні висловлювати свої бажання, почуття та потреби, висловлювати власну думку, адаптуватися до груп однолітків. Агресивна поведінка періодично проявляється імпульсивними спалахами кусання, штовхання та ударів, спричиненими дисбалансом негативних емоційних переживань, пов'язаних з незадоволеними базовими потребами та відсутністю або обмеженням власних вербальних комунікативних та стресових ресурсів. Агресивну поведінку в ранньому дитинстві можна назвати умовною, оскільки у дитини відсутній свідомий намір завдати шкоди однолітку. Цим доступним способом діти намагаються привернути увагу однолітків та вихователів до власних важливих потреб та бажань [55, с. 136].

Усіх агресивних дітей об'єднує одна спільна риса – нездатність розуміти інших людей. Ця нездатність не залежить від самооцінки чи фактичного положення дитини в групі. Ймовірно, вона впливає зі специфічної самосвідомості дитини: зосередженості виключно на собі та ізоляції від інших. У людях навколо неї така дитина сприймає лише своє ставлення до себе; інші постають перед нею як життєві обставини, які або заважають їй досягати своїх цілей, або не приділяють їй належної уваги, або намагаються завдати їй шкоди. Самозосередженість та очікування ворожості з боку інших заважають дитині розпізнавати інших та відчувати з ними зв'язок і спільність. Через це дитині так важко відчувати співчуття, емпатію чи допомогу. Такий світогляд створює відчуття гострої самотності у ворожому та загрозовому середовищі, що, у свою чергу, призводить до посилення конфронтації та своєї ізоляції від решти світу [50, с. 223].

Як зазначає Т. Ларіна, важливим для сучасного суспільства формування та розвиток у дітей дошкільного віку елементарних форм самоконтролю та відповідних форм поведінки, розвиток вміння поводитися адекватно зі «здоровою» мірою довіри до світу. Актуальним є виховання у дітей вміння самовиражатися у соціально прийнятний спосіб, реалізовувати себе, утримуватися від негативних вчинків. І саме дитяча агресія, а особливо її форми, є тією проблемою, яка потребує негайного вирішення [28, с.5].

Отже, агресивна поведінка дітей дошкільного віку є результатом поєднання індивідуальних, сімейних та соціальних факторів. У цьому віці агресія часто є способом самовираження, захисту або реакції на негативний вплив зовнішнього середовища. Дошкільники ще не вміють повністю регулювати свої емоції, а тому є схильними до імпульсивних проявів агресії гніву або протесту. Значну роль у формуванні агресивної поведінки має стиль виховання, модель сім'ї, а також емоційна атмосфера в родині. Своєчасне надання психологічної допомоги та корекції агресивної поведінки дошкільників дає змогу спрямувати енергію дитини в потрібне русло та запобігти неконтрольованим проявам гніву.

1.2. Теоретичні підходи до корекції агресивної поведінки

Корекція агресивної поведінки є одним із найбільш поширених напрямів наукових досліджень у сучасній психологічній науці. Вчені, що досліджують цю проблему, звертають увагу на пошук причин появи агресивної поведінки, аналізують її психологічні та фізичні прояви, а також виокремлюють методи, які можуть бути корисними у процесі корекції агресивної поведінки.

Психокорекція – це система заходів, спрямованих на виправлення недоліків у психічному розвитку або поведінці людини за допомогою спеціалізованих психологічних засобів. Психокорекція орієнтована на клінічно здорову особистість, на індивідуальні особливості внутрішнього світу людини незалежно від ступеня їх порушення, на сьогодення та майбутнє клієнта та охоплює середню тривалість психологічної допомоги [42, с. 8].

Психологічна корекція залишається у тонкому та неоднозначному зв'язку з психотерапією. В останні роки, завдяки інтенсивному розвитку методів психологічної корекції, заснованих на знанні соціально-психологічних закономірностей міжособистісної взаємодії, немедичні моделі психотерапії також отримали право на існування. Наразі більшість фахівців вважають, що психотерапія може позитивно впливати на дітей. Завдання полягає у пошуку відповідних методів, які враховують вік дитини, її особистість, а у випадку патології – ще й клінічні характеристики [46, с. 41].

Під час корекції агресивної поведінки дитини важливо розуміти, що придушення негативних проявів не буде ефективним виховним заходом. Заборони та придушення агресії можуть призвести до аутоагресії (дії, спрямовані на (свідоме чи несвідоме) завдання собі фізичної та психічної шкоди) або перерости в психосоматичні розлади (група хворобливих станів, що виникають внаслідок взаємодії психологічних та фізіологічних факторів). Виділяють чотири основні рівні агресії та чотири типи навичок їх подолання.

Рівні агресії:

- орієнтація на ствердження власних здібностей;

- орієнтація на проектування загроз;
- орієнтація на здійснення тиску та приниження інших;
- орієнтація на відхід від конфлікту.

Типи навичок подолання агресії:

- конструктивна;
- деструктивна;
- конформістська;
- споглядальна [41, с. 54].

За словами О. Бовть, значні зміни, що відбуваються в нашому суспільстві, створюють численні проблеми не лише в економічній, політичній та соціальній сферах, а й в етично-психологічній. Молоде покоління особливо вразливе. За останні роки зріс рівень злочинності серед молоді. Багато дітей та підлітків характеризуються підвищеною нервозністю, надмірною чутливістю та дратівливістю, чутливістю та емоційною невривноваженістю. Однак найбільше батьків, вчителів, психологів, соціальних працівників, співробітників МВС та широку громадськість турбують поведінкові прояви дітей та підлітків, як-от агресія, жорстокість, цинізм, відчуженість та духовна порожнеча. Різке зростання агресії серед багатьох дітей та підлітків є однією з найактуальніших проблем сучасності [3, с. 3].

Згідно із твердженням Д. Доценко та Ю. Кушнір, корекційно-розвивальна робота є одним з основних напрямків діяльності практикуючого психолога. Корекційна робота може реалізовуватися у формі розвивальних та корекційних занять, а також тренінгів. Заняття різняться залежно від мети, завдань та вікової категорії учасників, і мають свою структуру. Розвивальні заняття спрямовані на розвиток актуальної сфери дитини. Їх метою є розвиток когнітивної сфери дитини (навичок, умінь, когнітивних процесів), загальних та специфічних здібностей, емоційно-вольової сфери, етичних норм та правил поведінки [10, с. 122].

Як зауважує Т. Карацюба, корекцію поведінкових розладів можна здійснити за допомогою багатьох методів: ігрової, візуальної, музичної та танцювальної діяльності, елементів поведінкової терапії тощо. Однак найдоступнішим та найефективнішим методом є казкотерапія. Основними принципами казкотерапії є цілісний розвиток особистості, виховання душі та зцілення за допомогою казок, які по суті є багатофункціональними та продуктивними. Казкотерапія є одним із найефективніших методів роботи з дітьми дошкільного віку, які переживають певні емоційні та поведінкові труднощі. Суть цього методу полягає у створенні унікальної казкової атмосфери, яка здійснює мрії дитини та дозволяє їй боротися зі страхами та невпевненістю. Головна мета казок – показати головному герою інший погляд на ситуацію через казкові події та запропонувати альтернативні моделі поведінки [20, с. 34].

Казкотерапія – це психологічний метод, який використовує казки для інтеграції особистості, розвитку творчих здібностей, розширення усвідомлення та покращення взаємодії з навколишнім світом. Ключовою перевагою казкотерапії як методу є те, що метафора є основою кожної казки. Саме ця метафора забезпечує засоби для психологічного потоку. Точність і глибина метафори визначають ефективність корекційних методів, що використовуються як з дорослими, так і з дітьми. Цей метод психокорекції базується на тому, що вигадані історії несуть прихований сміст, який допомагає вирішувати складні проблеми [8, с. 164]. Казкотерапія – це найцілісніший метод арт-терапії, який охоплює майже всі інші напрямки – малювання та живопис, роботу з масками та макіяжем, драматизацію, музичну терапію, книготерапію, лялькотерапію, танцювально-рухову терапію тощо [32, с. 64].

Психоаналітична інтерпретація казок базується на процедурній діагностиці, яка враховує значення архетипової символіки. Встановлення логічних зв'язків у процесі інтерпретації казок відкриває можливість доступу до фундаментальних захисних механізмів суб'єкта, розкриття логіки його несвідомого та внутрішніх суперечностей, що узгоджуються з логікою свідомості. Завдяки такому систематичному аналізу можна розкрити глибинну

психологічну сутність особистісних проблем. Ще один важливий момент полягає в тому, що казки дозволяють відчувати психологічну безпеку. Зміст несвідомого представлений у символічній формі. Інфантильні почуття та комплекси знаходять символічний вираз у казках. Інтерпретація архетипової символіки казок сприяє об'єктивації внутрішніх суперечностей психіки. Ключовим поняттям для розуміння змісту та значення казок є архетип [5, с. 34].

Часто у своїй діяльності практичні психологи використовують також і метод арт-терапії у боротьбі із агресивною поведінкою дітей дошкільного віку. Оскільки гра є основною діяльністю для дітей дошкільного віку, арт-терапія вважається найкращим способом запобігання та подолання тривожності. Гра – це найпростіший спосіб для дітей відкрити для себе те, що для них важливо в житті. Через творчість діти відкривають свою підсвідомість, своє внутрішнє «я», що дозволяє їм побачити справжні причини тривожності та використовувати її для їх виправлення. Творчість – важливий елемент розвитку дитини, що відображає всі почуття, емоції та переживання. У своєму малюванні, як і в грі, діти також створюють свій власний світ. Тому арт-терапія вважається найкращим методом роботи з дітьми, адже малюючи чи розповідаючи історію, діти не думають про кінцевий результат, а відкривають себе [52, с. 116].

Для маленьких дітей будь-яка творча діяльність завжди цікава, приємна та корисна для розвитку як дрібної моторики, так і вищих розумових функцій, але арт-терапія – це ще не все. Методи арт-терапії можуть допомогти урізноманітнити корекційні втручання для учнів. Дослідники та практикуючі вчителі використовують такі методи арт-терапії: музичну терапію, ізотерапію, глинотерапію, ігрову терапію, ароматерапію, пісочну терапію тощо. Як показує практика, ефективні форми арт-терапії включають індивідуальну та групову роботу. До інструментів арт-терапії належать простий олівець, гумка, маркер, крейда та маркери, акварель та гуаш, пластилін, пастель або воскові крейди тощо. Дослідження показали, що різні матеріали по-різному впливають на дітей. Наприклад, фарби знімають скутість дитини, олівці стримують гіперактивність, а простий олівець позбавляє від почуття невпевненості, оскільки його можна

стерти та перемалювати. Глина, пластилін, солоне тісто працюють над агресією, заспокоюють негативні емоції та скутість тощо [27, с. 74].

Враховуючи специфіку дітей дошкільного віку та специфіку процесу арт-терапії, Ю. Савченко виділяє особливості використання засобів арт-терапії в естетичному вихованні дітей дошкільного віку, які полягають у: створенні емоційно комфортного простору для арт-терапії педагогом; забезпеченні прямої та зворотної комунікативної взаємодії: педагог – твір мистецтва – дитина – група дітей; залученні педагога до співтворчості з дітьми дошкільного віку як аніматора естетико-творчого процесу; добровільній участі у творчому процесі [47, с. 259].

Методи арт-терапії можуть служити способом подолання психологічної травми у дітей, а також її діагностики та профілактики. Арт-терапія сприяє розвитку емоційної стабільності, рефлексії, розвитку особистості та духовного задоволення. Для ефективного досягнення цілей арт-терапії та використання всього потенціалу арт-терапії необхідно створити спеціальні умови – ігрові заняття, системний підхід, соціально-педагогічну підтримку з боку педагогів та батьків, індивідуалізацію процесу, відсутність інструкцій та вимог з боку педагога. Для формування позитивного світосприйняття у дітей дошкільного віку можна використовувати такі методики: ізотерапію, казкотерапію, кольоротерапію, імаготерапію, драму, світлотерапію та бібліотерапію. Ці методики допомагають подолати нездатність виражати емоції та почуття, ознаки агресії та стресу, страхи, низьку самооцінку, нестабільну поведінку та недостатній розвиток творчих здібностей, розкрити приховані таланти та особистісні ресурси, сформувати емоційно-оцінне ставлення до навколишньої дійсності, допомогти дітям зрозуміти себе та сприймати навколишній світ, допомогти дітям досягти вищого рівня усвідомлення світу [19, с. 120].

Крім того, у психологічній роботі із дітьми дошкільного віку фахівці часто використовують анімалотерапію, тобто корекцію психологічного стану пацієнтів за допомогою взаємодії із тваринами. Анімалотерапія – це вид терапії, який використовує тварин та їхні символи (зображення, іграшки та опудала) для

досягнення психотерапевтичного ефекту. Використання анімалотерапії в психокорекції не має на меті втручання в життєвий сценарій людини. Мета анімалотерапії – виявити додатковий потенціал у поведінці та особистості індивіда, збагачуючи соціально адаптивний репертуар поведінки шляхом спостереження, навчання та тренування механізмів, які дозволяють тваринам максимально адаптуватися до умов життя та підтримувати збалансовану взаємодію з іншими [59, с. 330].

Анімалотерапія, як один із перспективних напрямків психологічної підтримки, дозволяє гармонізувати психоемоційний стан людини через взаємодію з тваринами. Цей метод особливо важливий у воєнний час, коли люди борються з постійними стресовими ситуаціями, що підвищують ризик виникнення тривоги та депресії. Анімалотерапія – це природний та зручний інструмент для покращення емоційного благополуччя, який може ефективно компенсувати обмежений доступ до традиційної психотерапії. Цей підхід є вкрай актуальним у воєнний час, оскільки не потребує значних ресурсів та є доступним для широкої аудиторії. Важливо зазначити, що анімалотерапія досі недостатньо досліджена в науковій спільноті, особливо у визначенні механізмів впливу тварин на психоемоційну сферу людини. Незважаючи на динамічний розвиток за кордоном, цей метод залишається недостатньо розвиненим в Україні. Основи анімалотерапії базуються на досягненнях анімалопсихології, у розвиток якої іноземні вчені зробили значний внесок [4, с. 387].

У роботі з дітьми анімалотерапія тісно пов'язана з різними ефективними психокорекційними методами: ляльковою терапією, казкотерапією, ігровою терапією, арт-терапією, тілесно-орієнтованою терапією тощо. Як і будь-який метод, вона також використовує широкий спектр інструментів, включаючи символи тварин (картинки, малюнки, казкові персонажі, іграшки та навіть справжні тварини, з якими можна безпечно спілкуватися). Перевага надається соціалізованим домашнім тваринам: собакам, котам, коням, кроликам, хом'якам та свиням – всі вони навчилися добре поводитися в людському суспільстві. Вибираючи тварину, важливо вивчити її індивідуально-психологічні

особливості, домашні та дикі звички, визначити умови її виховання та спостерігати за тим, як тварина розпізнає себе, спілкується та чи проявляє агресію. Знання про її здоров'я також є надзвичайно важливим [2, с. 195].

Фахівці використовують анімалотерапію для вирішення емоційних, соціальних та поведінкових проблем. Різні форми анімалотерапії можна використовувати з дітьми, які мають труднощі в навчанні, проблеми з самооцінкою, тривожність та синдром дефіциту уваги. Анімалотерапія має першорядне значення в роботі з дітьми. Зрештою, дошкільнята та тварини мають багато спільного: вони більш-менш залежні від дорослих; вони часто спілкуються невербально; і вони поведуться вільно, не «надягаючи маску». Ці фактори свідчать про те, що анімалотерапія є ефективним інструментом у психотерапії з дошкільнятами [29, с. 65].

Також психологи активно використовують у своїй практичній діяльності засоби психогімнастики, що теж є ефективним інструментом подолання агресивної поведінки дітей дошкільного віку. Психогімнастика – це комплекс розвивальних, психопрофілактичних та психокорекційних заходів у формі ігор, вправ та невербальних занять; метод групової психотерапії з використанням рухової експресії як основного засобу комунікації [45, с. 180].

Психогімнастика рекомендується для дошкільнят віком 4-6 років не лише для корекції певних рис характеру та поведінки, а й для їх профілактики. Під час занять психогімнастикою діти граються, розігрують сценки, малюють, взаємодіють з природою, складають розповіді, слухають музику. У результаті діти, які пройшли курс психогімнастики, легше спілкуються з однолітками, краще висловлюють свої почуття та краще розуміють почуття інших. У них розвиваються позитивні риси характеру (впевненість у собі, чесність, сміливість, доброта тощо), а небажані прояви, наприклад, страхи, тривоги, невпевненість у собі, тривога, зникають [51, с. 198].

Таким чином, основні теоретичні підходи щодо корекції агресивної поведінки дітей дошкільного віку ґрунтуються на використанні гуманістичних та особистісно-орієнтованих технологій. Методи казкотерапії, анімалотерапії,

арт-терапії та психогімнастики сприяють м'якому регулюванню поведінки дитини та запобіганню проявів агресії у майбутньому. Кожен із методів дає змогу дитині усвідомити власні емоції, навчитися ними керувати та знаходити адаптивні стратегії поведінки у соціальному середовищі. Психологічні заняття формують у дітей навички співпереживання, комунікації, а також самоконтролю. Ефективність кожної із технологій, зазначених вище, полягає у поєднанні емоційного розвантаження дитини та розвитку позитивних рис її характеру.

1.3. Застосування ігрової терапії як засобу корекції агресивної поведінки в дітей дошкільного віку

Цікавість до гри як до важливої частини життя дитини зростає з кожним роком – це підтверджують і науковці, і практики. Вже з давніх часів люди розуміли, що саме через гру найкраще встановлювати контакт із дитиною, пізнавати її внутрішній світ.

Ключовим завданням сучасної психології є надання компетентної психологічної допомоги населенню, яке постраждало від війни. Діти є найбільш вразливою групою, яка потребує підтримки, і вкрай важливо не відкладати психологічну допомогу до закінчення війни, а надавати її зараз, щоб запобігти розвитку складних емоційних, соматичних та інших розладів. Надаючи психологічну допомогу дітям дошкільного віку, важливо враховувати не лише специфіку потенційних травм, але й вікові психологічні стани, спосіб їхньої участі в діяльності та можливість регресії до раніше встановлених етапів розвитку дитини. Гра є важливим інструментом у наданні психологічної допомоги дітям. Саме через гру ми можемо розпізнати нові загрози, надати дітям можливість реагувати на травматичні та тривожні події, а також передбачити успішне подолання складних життєвих ситуацій [57, с. 85]. У психології широко визнано, що гра є ефективним засобом соціалізації та адаптації до життєвих обставин, нейтралізації стресових факторів. У психологічній науці гра

розглядається як засіб активації психічних процесів, засіб діагностики, корекції та адаптації до життя [38, с. 314].

Трансформаційна гра завжди зосереджена на роботі з конкретними запитамі учасників, прагнучи знайти оптимальні рішення, подолати особисті кризи та знайти вихід зі складних ситуацій. Досягнення особистих цілей учасників може бути додатковим стимулом для участі. Водночас ігровий формат створює безпечний простір, де гравцям дозволено робити помилки, що є вирішальним для розвитку, розкриття їхнього потенціалу та розширення меж їхніх здібностей. У трансформаційній грі немає переможців чи переможених, оскільки сам ігровий процес є результатом. Психотерапевтичний, груповий фактор гри дозволяє поглянути на їхні поведінкові стратегії та стратегії прийняття рішень. Формат коучингу, що використовує питання, поставлені в різних ігрових завданнях, дозволяє розширити перспективи та знайти нові рішення проблеми, а також дає змогу розробити план для досягнення бажаної мети [56, с. 39].

Ідея використання гри як корекційно-розвивального методу впливає зі специфіки психічного розвитку дитини, для якої гра є основною діяльністю. Для дитини гра служить як інтеріоризацією соціального досвіду, так і репрезентацією її внутрішнього світу, її емоційної та когнітивної сфер. Гра має величезний потенціал для гармонізації соціальних стосунків дитини, реагування на негативні емоції та встановлення контакту з її безпосереднім оточенням, а також сприяє подальшій соціалізації дитини. Виникнувши в психологічній практиці, ігрова терапія знайшла застосування в педагогіці та соціальній роботі. Сучасна соціальна робота має багатий арсенал ігрових технік, орієнтованих на різні проблемні зони та різні категорії дітей. Окрім традиційних технік ігрової терапії, використовуються також арт-терапія, психодрама та інші методи. Ігрова терапія має багато різних напрямків, які залежать як від теоретичного та методологічного підходу, так і від основних інструментів, що використовуються на практиці (пісочна терапія, мініатюризація, методи малювання, ігрова терапія та багато інших). У наш час ігрова терапія використовується в соціальній роботі

як метод роботи з дітьми з інвалідністю, дітьми, які є жертвами насильства (зокрема і сексуального насильства), та дітьми, які проявляють симптоми дезадаптованої, антисоціальної та девіантної поведінки [6, с. 90].

Мислення дитини конкретне, тому через гру, малювання, уяву та маніпулювання різними матеріалами вона пізнає навколишню дійсність. Ігрова терапія може включати гру з ляльками, ліплення, малювання, гру з піском та наборами різних предметів (фігурки людей, тварин, будинків, машин, дерев тощо). Ігрові предмети та матеріали часто виявляються для дитини важливішими «партнерами по спілкуванню», ніж дорослі. Під час гри діти демонструють специфічні емоційні реакції та поведінку, пов'язані з набутим досвідом, що у результаті призводить до особливої атмосфери гри та творчості в ігровій кімнаті [30, с. 162].

Гра, як особливий вид соціальної практики, відтворює норми людського життя та діяльності, а дотримання цих норм забезпечує розуміння та засвоєння предметної та соціальної діяльності, а також інтелектуальний, емоційний та моральний розвиток особистості. Структура дитячої гри включає: ролі, які виконують гравці; дії в грі як засіб виконання цих ролей; використання предметів у грі – заміну реальних предметів ігровими, умовними; та реальні стосунки між гравцями [17, с. 103].

По суті, ігрова терапія – це науково обґрунтований, адаптований до розвитку метод поєднання вроджених творчих та експресивних здібностей дитини з її емоціями, що дозволяє кваліфікованому ігровому терапевту зрозуміти моделі мислення (внутрішні робочі моделі, негативні моделі), які зумовлюють стресову поведінку. Діти не відчувають тиску, щоб негайно пояснити, що їх турбує, як це зазвичай робиться в розмовній терапії. Під час сеансів ігрової терапії діти можуть буквально чи метафорично відтворювати свої внутрішні переживання, якими їм може бути важко поділитися з близькими. Використовуючи рефлексивний підхід, ігрові терапевти дозволяють дітям зрозуміти та зрозуміти свої внутрішні переживання та поведінку, заохочуючи їх

робити власний вибір і рішення, а також давати їм час поміркувати над ситуацією та виробити кращі стратегії подолання негативних емоцій [14, с. 287].

Аналізуючи процес ігрової терапії, слід виділити чотири взаємопов'язані етапи: групування дітей; розповідь історій; гра; та обговорення. Важливо зазначити, що ігрова терапія використовується як в індивідуальному, так і в груповому середовищі. Ці підходи мають свої переваги та недоліки. Тому основним критерієм, що визначає переваги групової ігрової терапії, є наявність у дитини соціальної потреби в спілкуванні, яка розвивається на ранніх стадіях розвитку дитини. Якщо у дитини відсутня потреба в соціальному спілкуванні, виникає специфічна проблема розвитку потреби в соціальному спілкуванні, яку можна оптимально вирішити за допомогою індивідуальної ігрової терапії. Якщо соціальна потреба вже сформована, групова ігрова терапія є найкращим способом корекції порушень особистого спілкування [23, с. 11].

О. Науменко виділяє такі напрямки ігрової психотерапії:

- Психоаналітичний (психодинамічний) підхід.
- Недирективна ігрова психотерапія.
- Поведінкова ігрова психотерапія, «Визвольна» ігрова психотерапія та Структурована ігрова психотерапія.
- Ігрова психотерапія, що будує стосунки.

У психотерапії дітей та підлітків найпоширенішим підходом є інтегративно-еклектичний підхід до ігрової психотерапії, який включає елементи всіх напрямків ігрової терапії [36, с. 171].

Створюючи підтримуюче середовище, спеціаліст сприяє почуттю прийняття, яке згодом засвоюється та стає власним у дитини. Наприклад, у техніці «Черепашка» дитині дають іграшкову черепаха та інструктують, що коли вона засмучена, вона повинна зупинитися, закритися в панцир та зробити три глибокі вдихи. Потім дитина-клієнт відтворює цей процес з іграшковою черепахою, вивчає методи регулювання гніву та невдоволення, які вона винесе за межі кабінету психолога [53, с. 79].

Роль дитячого терапевта в ігровій терапії полягає в тому, щоб допомогти дітям з такими основними завданнями:

1. Визначення емоцій: Багатьом дітям важко висловлювати свої почуття вербально. Ігрова терапія заохочує їх визначати та називати свої емоції, допомагаючи їм зрозуміти, що вони переживають;
2. Дослідження емоцій: Через гру діти можуть досліджувати корінні причини своїх емоцій та моделей поведінки, що є вирішальним для розкриття глибших проблем та підтримки емоційного розвитку;
3. Вираження емоцій: Ігрова терапія надає дітям безпечну платформу для вираження своїх почуттів без осуду. Залучаючись до творчої діяльності та гри, діти можуть виражати себе комфортно та природно [33, с. 216].

Найважливішою передумовою терапевтичного розвитку дитини є забезпечення їй позитивного досвіду в присутності дорослого, який розуміє та підтримує її. Фундаментальні принципи ігрової терапії, які формують основу терапевтичних стосунків і сприяють розпізнаванню внутрішніх джерел розвитку дитини, – це природність, безумовне прийняття та любляче розуміння [39, с. 54].

Спостереження за грою дитини дозволяє терапевту почати її розуміти, чи то через іграшки, які вона обирає, те, як дитина взаємодіє, чи навіть через малюнки, які вона малює. Коли терапевт починає розуміти дитину, він вчиться адаптувати ігрову терапію до її потреб. Створення розслаблюючої атмосфери для дитини є надзвичайно важливим. Сеанси може проводити ігровий терапевт, і дитина може самостійно вибирати ігрові елементи, які вона хоче бачити під час сеансів ігрової терапії. Ігрова терапія – це потужний інструмент, який дозволяє дітям виражати свої емоції, почуття та переживання через гру. Зазначений метод терапії забезпечує безпечний простір, де дитина може досліджувати свої почуття, вирішувати конфлікти та розвивати соціальні навички [1, с. 41].

Ігрова терапія пропонує широкий спектр переваг для дітей, задовольняючи різноманітні емоційні, поведінкові та розвивальні потреби:

1. Емоційне вираження та регулювання: Ігрова терапія надає дітям безпечний спосіб вираження та обробки складних емоцій. Через гру діти можуть

виражати свої почуття таким чином, що вони стають більш стерпними та менш приголомшливими. Цей процес допомагає дітям розвивати кращі навички емоційної регуляції, вчитись розпізнавати, розуміти та ефективно керувати своїми емоціями;

2. Побудова довіри та розуміння: Незагрозливий характер гри допомагає дітям почуватися комфортно та спокійно в терапевтичному середовищі. Беручи участь у грі з терапевтом, діти природним чином будують довіру та розуміння. Міцний терапевтичний зв'язок має вирішальне значення для успіху терапії, дозволяючи дітям почуватися достатньо безпечно, щоб досліджувати складні емоції чи переживання;

3. Покращення комунікативних навичок: Ігрова терапія заохочує дітей виражати себе різними способами, а не лише вербально. Цей мультимодальний підхід до комунікації допомагає дітям розвивати ширший спектр виразних навичок. Коли діти беруть участь у різноманітних ігрових заходах, вони вчаться ефективніше формулювати свої думки та почуття, покращуючи свої загальні комунікативні навички.

4. Розвиток навичок вирішення проблем: Завдяки ігровим сценаріям діти мають можливість досліджувати різні способи вирішення проблем та конфліктів. Цей процес розвиває їхні навички вирішення проблем, креативність та критичне мислення. Ігрова терапія дозволяє дітям експериментувати з різними стратегіями в безпечному середовищі, допомагати їм розвивати ефективні механізми подолання життєвих труднощів [13, с. 140-141].

Гра дає дітям відчуття контролю. Поточна ситуація здається неконтрольованою; для маленьких дітей ніщо не змінюється. Гра створює вибір, мотивує їх та стимулює творчість, що допомагає їм відчувати контроль. Вони можуть зосередитися на приємних заняттях, які відновлюють їхнє відчуття теперішнього часу та допомагають позбутися тривоги. Гра позбавляє від нудьги та допомагає дітям відчути, що вони впливають на світ. Сенсорна гра – це ефективний спосіб повністю зануритися у світ та подолати труднощі [12, с. 139].

Можна зробити висновок, що ігрова терапія є одним із ефективних методів психотерапії, що дає змогу коригувати агресивну поведінку дітей дошкільного віку. За допомогою гри дитина може безпечно виражати свої емоції, знижувати рівень тривожності та вчитися контролювати власні прояви агресії та гніву. Гра допомагає формувати дитині соціальні навички, розвиває емпатію і розуміння наслідків власних дій. Ігровий терапевт або вихователь має змогу перетворити гру на засіб навчання конструктивно взаємодіяти із однолітками. Після курсу сеансів ігрової терапії агресивна поведінка поступово втрачає свою значущість для дитини, а її місце займають більш м'які та спокійні навички взаємодії з оточенням.

Висновки до розділу 1

Проведене теоретичне дослідження проблеми корекції агресивної поведінки дітей дошкільного віку засобами ігрової терапії дозволяє зробити наступні висновки:

1. Агресивна поведінка у дошкільному віці є багатофакторним явищем, яке вимагає комплексного розуміння. Вона може бути як ситуативною реакцією, так і стійкою формою поведінки, що сигналізує про внутрішні проблеми дитини. Джерела агресії різноманітні – від біологічних до соціальних, і часто за зовнішніми проявами агресії ховаються глибинні емоційні труднощі дитини.

2. Існує багато теоретичних підходів до розуміння та корекції агресивної поведінки, кожен з яких пропонує свої унікальні інструменти та перспективи. Психоаналітичні, біхевіористичні, когнітивно-поведінкові, гуманістичні та системні підходи взаємодоповнюють один одного, створюючи основу для розробки ефективних корекційних програм.

3. Ігрова терапія – один з найбільш ефективних, природних та гуманних методів корекції агресивної поведінки у дітей дошкільного віку. Її ефективність зумовлена тим, що гра є провідною діяльністю дошкільнят, дозволяючи їм у безпечному та довірчому середовищі вивільняти емоції, опрацьовувати травматичні ситуації, символічно виражати свої внутрішні конфлікти та навчатися новим, адаптивним моделям поведінки. Через гру дитина розвиває самоконтроль, емпатію, навички соціальної взаємодії та підвищує самооцінку.

4. Для досягнення максимального ефекту корекції агресивної поведінки важливо інтегрувати ігрову терапію з іншими психологічними підходами та проводити роботу не лише з дитиною, а й з її найближчим оточенням, насамперед з батьками. Адже сім'я відіграє ключову роль у формуванні та корекції поведінки дитини.

Таким чином, використання ігрової терапії не просто коригує зовнішні прояви агресії, а сприяє глибинним позитивним змінам у психоемоційному

розвитку дитини, допомагаючи їй стати більш адаптованою, щасливою та гармонійною особистістю.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Організація експериментального дослідження

У ході емпіричного дослідження необхідно виявити рівень агресивної поведінки дітей дошкільного віку. Для цього було створена експериментальна вибірка, що включає 36 дітей, віком 5 – 7 років ЗДО «Сонечко» Нововолинської міської ради Волинської області.

Мета дослідження: дослідити рівень агресивної поведінки у молодших школярів та на основі отриманих результатів розробити та апробувати програму профілактики агресивної поведінки старшого дошкільного віку.

Для досягнення поставленої мети емпіричного дослідження необхідно вирішити такі завдання:

1. Визначити рівень агресивної поведінки старшого дошкільного віку.
2. Розробити програму щодо корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку 5-7 років.
3. Перевірити ефективність розробленої програми.
4. На основі одержаних результатів дослідження сформулювати висновки.

Відповідно до поставлених завдань емпіричне дослідження проводилося у чотири етапи:

I етап – констатувальний (початковий)

Для визначення рівня агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку необхідно підібрати комплекс діагностичних методик.

Для реалізації поставленого завдання підібрано наступні діагностичні методики: методика «Кактус», анкета для батьків «Критерії агресивної поведінки у дитини» (Г.П. Лаврентьєва та Т.М. Титаренко), методика «Шкала прямої та непрямой агресії», анкета для вчителя «Ознаки агресивної поведінки».

В результаті діагностичного етапу необхідно сформувавши вибірку респондентів із високим та низьким рівнем агресивної поведінки.

II етап – профілактичний (основний)

На даному етапі здійснювалася розробка та апробація в експериментальній групі спеціальної корекційної програми, спрямованої на зниження рівня агресивної поведінки старших дошкільників.

III етап – контрольний

На даному етапі використовувався той же діагностичний інструментарій, що і на етапі констатувального експерименту. Ефективність профілактичної програми була визначена за допомогою методів математичної статистики.

IV етап – завершальний

На даному етапі проводився аналіз отриманих результатів та підбивалися підсумки дослідження.

У цьому дослідженні використовується чотири психодіагностичні методики:

1. Методика «Кактус» [43], автором якої є М.А. Панфілова і призначена для виявлення стану емоційної сфери дитини, виявлення наявності агресивної поведінки, її спрямованості та інтенсивності. У методиці представлено 13 шкал, деякі з яких відповідають формам агресивної поведінки, виявленим під час теоретичного аналізу наукової літератури. До таких форм можна віднести егоїзм та демонстративність. А також виявляються такі особисті якості: імпульсивність, залежність, прихованість, тривога, прагнення до домашнього захисту, а також самотності, як факторів, що здійснюють значний вплив на прояв агресивної поведінки. Методика призначена для дітей, починаючи з чотирирічного віку (текст методики представлений у додатку А).

2. Анкета для батьків «Критерії агресивної поведінки у дитини» [54], авторами якої є Г.П. Лаврентьєва та Т.М. Титаренко. Ця анкета спрямована на вимірювання рівня агресивної поведінки та призначена на дослідження молодших школярів. Анкета складається з 20 питань, які подано у додатку Б.

3. Методика «Шкала прямої та непрямой агресії» [60], автором якої є К. Б'єрквест із співавторами. Ця методика спрямована на визначення рівня різних типів агресивної поведінки в кожній дитини. Саме ці види агресивної поведінки найбільш властиві дітям старшого дошкільного віку, тому вони й вивчатимуться у процесі даного дослідження. Методика призначена для дослідження дітей старшого дошкільного віку і включає три шкали: фізична, вербальна і непрямая агресія. У процесі проведення психодіагностики за цією методикою дітей просять вказати, як поводить себе кожна дитина в групі, якщо вона посварилася із товаришем або просто сердиться на нього (текст методики представлений у додатку В).

4. Анкета для вихователя «Ознаки агресивної поведінки», авторами якої є Є.К. Лютова та Г.Б. Моніна. Методика спрямована на вимірювання рівня агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку. У процесі діагностики вихователю пропонується заповнити анкету на кожну дитину. В анкеті представлено 19 питань, на які вихователь може дати відповідь: ТАК чи НІ. Позитивна відповідь за кожним поданим твердженням оцінюється в 1 бал (текст анкети подано в додатку Г).

У цьому дослідженні ми вирішили використати різні методи дослідження, щоб отримати найбільш об'єктивні дані щодо рівня агресивної поведінки дітей досліджуваної групи. Тому не тільки діти дають оцінку свого рівня агресивної поведінки, але також таку оцінку дають їх батьки та вихователь, щоб мати більш повні та об'єктивні дані щодо досліджуваного феномену.

Основними критеріями для відбору психодіагностичного інструментарію служили принципи їхньої надійності, валідності та поширеності на практиці роботи з дошкільниками.

Вибрані діагностичні матеріали, що використовуються для оцінки рівня агресивної поведінки дошкільників, відповідають таким вимогам як:

- адекватність методик цілям та завданням дослідження;
- теоретична обґрунтованість діагностичної спрямованості методик;

- адекватність методів (процедур, змісту конкретних завдань та рівня їх складності) віковим та соціокультурним особливостям оцінюваних груп дошкільників;

- валідність та надійність застосовуваних методик.

Усі респонденти брали участь у дослідженні добровільно. Дослідження проводилося індивідуально з кожною дитиною. Дане дослідження є результатом аналізу теоретичного та емпіричного матеріалу з виділеної проблеми. Отримані результати психодіагностичного дослідження було зведено в первинну зведену таблицю.

Таким чином, у результаті проведення емпіричного дослідження нам вдалося оцінити рівень агресивності поведінки дітей старшого дошкільного віку за допомогою поєднання кількох психологічних методик. Залучивши до оцінювання не лише дітей, а й батьків та вихователів, нам вдалося отримати більш об'єктивне бачення фактичного рівня агресії у дітей. На основі отриманих результатів ми визначили дітей із різним типом агресивності, що стало основою для подальшої розробки авторської корекційної програми. Обрані методики є досить ефективними та відповідають психологічним та фізичним потребам дітей дошкільного віку. У результаті дослідження нам також вдалося виявити, що агресивна поведінка у цьому віці має складну природу та потребує системного підходу до подолання проявів агресії у майбутньому.

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів

У цьому параграфі подано аналіз результатів констатувального етапу дослідження.

Було проведено якісний та кількісний аналіз результатів тестування групи дітей старшого дошкільного віку у кількості 36 осіб. В результаті обробки отриманих даних з використанням спеціальної програми «SPSS 20» були

отримані середні значення (M) та стандартні відхилення (σ) по кожному з досліджуваних параметрів.

У таблиці 2.1 представлені результати, отримані під час дослідження з допомогою методики «Кактус».

Таблиця 2.1

Результати вивчення емоційної сфери у досліджуваній групі дітей старшого дошкільного віку

Шкали	Не виявлено ознаку у осіб (%)	Виявлено ознаку у осіб (%)
Агресивна поведінка	23 (64%)	13 (36%)
Імпульсивність	13 (36%)	23 (64%)
Егоцентризм	11 (31%)	25 (69%)
Залежність	14 (39%)	22 (61%)
Демонстративність	9 (25%)	27 (75%)
Приховано	35 (97%)	1 (3%)
Оптимізм	2 (6%)	34 (94%)
Тривога	26 (72%)	10 (28%)
Жіночність	26 (72%)	10 (28%)
Екстравертність	14 (39%)	22 (61%)
Інтровертність	22 (61%)	14 (30%)
Прагнення до сімейного захисту	26 (72%)	10 (28%)
Прагнення самотності	26 (72%)	10 (28%)

Результати дослідження емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку за методикою «Кактус» демонструють, що значна частина респондентів має певні психологічні особливості. Загалом, 36 дітей віком 5-7 років були залучені до дослідження. У процесі діагностики дітей за цією методикою нам вдалося сформулювати наступні висновки:

1 Демонстративність та егоцентризм: Більшість дітей (69-75%) виявили схильність до демонстративної поведінки та егоцентризму (69-75%). Це свідчить про їхнє прагнення привернути до себе увагу, що може бути пов'язано з потребою у визнанні та схваленні з боку дорослих або однолітків.

2 Імпульсивність: Значна частина вибірки (64%) виявляє імпульсивність. Це може проявлятися як швидка, не завжди обдумана реакція на подразники, що може бути чинником ризику для агресивної поведінки.

3 Агресивна поведінка: Хоча лише 36% дітей показали ознаки агресивної поведінки, що становить меншість, ця цифра все ще є значущою. Важливо зазначити, що агресія може проявлятися по-різному і не завжди є відкритою.

4 Залежність та екстравертованість: 60% дітей схильні до залежності від думки та поведінки інших, а також виявляють екстравертованість. Це вказує на їхню соціальну орієнтованість та потребу у взаємодії. Це може бути використано в програмі профілактики агресії, оскільки такі діти краще реагують на групову роботу та соціальне навчання.

5 Оптимізм: Переважна більшість (94%) дітей демонструє оптимізм, що є позитивним показником їхнього емоційного стану. Це може бути ресурсом для роботи з ними, допомагаючи їм легше переживати труднощі та адаптуватися до змін.

6 Тривожність та інтровертованість: Дещо менше, але все ж значна частина дітей (28%) відчуває тривогу. При цьому інтровертованість виявлена у 30% дітей. Ці показники можуть вказувати на те, що частина дітей відчуває внутрішній дискомфорт, і ці почуття можуть бути прихованими.

7 Прихованість: Лише 3% дітей демонструють прихованість, що свідчить про відкритість більшості респондентів до спілкування та відсутність схильності приховувати свої почуття.

Інтерпретація результатів:

Результати тестування за методикою «Кактус» виявили, що хоча агресивна поведінка є вираженою лише у частини досліджуваних, супутні фактори, такі як

імпульсивність, егоцентризм та демонстративність, характерні для більшості дітей. Ці риси можуть виступати в якості передумов для прояву агресії, особливо в стресових або конфліктних ситуаціях.

Наявність високого рівня оптимізму та екстравертованості у більшості дітей є важливим ресурсом для розробки профілактичної програми. Програма може бути спрямована на розвиток навичок соціальної взаємодії, емпатії та конструктивного вирішення конфліктів, що допоможе дітям із проявами імпульсивності та егоцентризму навчитися контролювати свою поведінку та краще розуміти почуття інших. З урахуванням виявленої тривожності та інтровертованості у частини дітей, програма також повинна містити елементи, спрямовані на зниження рівня тривоги та створення безпечного середовища для взаємодії. У таблиці 2.2 представлені результати, отримані під час дослідження з допомогою анкети для батьків «Критерії агресивної поведінки в дитини».

Таблиця 2.2

**Результати, отримані під час дослідження з допомогою анкети для батьків
«Критерії агресивної поведінки в дитини»**

Шкала	Низький рівень кіль-сть осіб (%)	Середній рівень кіль-сть осіб (%)	Високий рівень кіль-сть осіб (%)
Критерії агресивної поведінки	17 (47,2%)	15 (41,7%)	4 (11,1%)

На основі даних, представлених у Таблиці 2.2, ми сформуваємо наступні висновки щодо оцінки батьками агресивної поведінки у 36 дітей:

1. Низький рівень агресії: Майже половина опитаних батьків (47,2%, або 17 дітей) оцінили агресивну поведінку своїх дітей як низьку. Це свідчить, що більшість дітей, на думку батьків, демонструють невелику кількість ознак агресії або справляються з конфліктами переважно конструктивними методами.

2. Середній рівень агресії: Значна частина дітей (41,7%, або 15 осіб) має середній рівень агресивної поведінки. Це означає, що їхня агресія проявляється періодично, може бути ситуативною або виникати в певних обставинах. Ця група

дітей потребує уваги та профілактичних заходів, спрямованих на розвиток емоційної саморегуляції та соціальних навичок.

3. Високий рівень агресії: Невелика, але важлива частина дітей (11,1%, або 4 особи) була оцінена батьками як такі, що мають високий рівень агресивної поведінки. Це свідчить про часті, інтенсивні або деструктивні прояви агресії, які вимагають негайної та цілеспрямованої корекційної роботи, оскільки можуть призводити до проблем у соціальній адаптації та відносинах з оточенням.

Результати анкетування батьків показують, що прояви агресії не є поодиноким явищем у досліджуваній групі. Хоча більшість дітей демонструють низький або середній рівень агресії, наявність 11,1% дітей з високим рівнем є тривожним сигналом. Це підкреслює актуальність та необхідність розробки профілактичної програми, що допоможе не тільки знизити рівень агресії у «групі ризику», але й запобігти їй виникненню в інших дітей, які мають середній рівень.

Отримані дані від батьків можуть доповнити результати, здобуті іншими методиками (наприклад, «Кактус»), та надати більш повну й об'єктивну картину поведінки дітей у сімейному середовищі. У таблиці 2.3 представлені результати, отримані під час дослідження за допомогою методики «Шкала прямої і непрямой агресії».

Таблиця 2.3

Результати вивчення прямої та непрямой агресії у досліджуваній групі дітей старшого дошкільного віку

Шкала	Низький рівень кіль-сть осіб (%)	Середній рівень кіль-сть осіб (%)	Високий рівень кіль-сть осіб (%)
Фізична агресія	17 (47,2%)	17 (47,2%)	2 (5,6%)
Вербальна агресія	17 (47,2%)	16 (44,4%)	3 (8,3%)
Непряма агресія	17 (47,2%)	17 (47,2%)	2 (5,6%)

Дані з Таблиці 2.3 дозволяють детальніше оцінити різні форми агресивної поведінки у досліджуваній групі, виділяючи фізичну, вербальну та непрямую агресію:

Фізична агресія:

1. Низький рівень: 47,2% дітей (17 осіб) демонструють низький рівень фізичної агресії. Це означає, що більшість дітей рідко вдаються до бійок чи інших фізичних проявів агресії.

2. Середній рівень: 47,2% дітей (17 осіб) мають середній рівень. Це свідчить про періодичні фізичні конфлікти, які можуть виникати ситуативно, але не є постійною моделлю поведінки.

3. Високий рівень: 5,6% дітей (2 особи) мають високий рівень фізичної агресії, що є серйозним сигналом для цілеспрямованої корекційної роботи.

Вербальна агресія:

1. Низький рівень: 47,2% дітей (17 осіб) мають низький рівень вербальної агресії.

2. Середній рівень: 44,4% дітей (16 осіб) демонструють середній рівень вербальної агресії. Це може включати періодичні образи, погрози чи сварки.

3. Високий рівень: 8,3% дітей (3 особи) виявляють високий рівень вербальної агресії, що свідчить про схильність до використання мовних засобів для вираження гніву та конфліктів.

Непряма агресія:

1. Низький рівень: 47,2% дітей (17 осіб) мають низький рівень непрямой агресії.

2. Середній рівень: 47,2% дітей (17 осіб) демонструють середній рівень. Це може виражатися у розповсюдженні пліток, ігноруванні, маніпуляціях, що є досить поширеним явищем у цьому віці.

3. Високий рівень: 5,6% дітей (2 особи) мають високий рівень непрямой агресії.

Аналіз результатів дослідження показує, що для більшості досліджуваних дітей характерний низький або середній рівень агресії за всіма трьома шкалами.

Це говорить про те, що відкриті та явні прояви агресивної поведінки не є домінуючими у групі. Однак наявність значної кількості дітей із середнім рівнем агресії (від 44% до 47%) за всіма шкалами підкреслює потребу у профілактичній роботі.

Особливу увагу слід приділити дітям, які демонструють високий рівень агресії, особливо вербальної, оскільки 8,3% дітей потрапили в цю категорію. Вербальна агресія може бути менш помітною для дорослих, але може мати значний негативний вплив на психологічний стан та соціальні стосунки.

Ці результати підтверджують необхідність впровадження профілактичної програми, яка має включати роботу над ефективним спілкуванням, навичками вирішення конфліктів і розвитком емпатії. Програма має бути спрямована на допомогу дітям із середнім і високим рівнем агресії, а також служити профілактикою для всієї групи. У таблиці 2.4 представлені результати, отримані під час дослідження за допомогою анкети для вихователя «Ознаки агресивності».

Таблиця 2.4

Результати вивчення критерію агресивності на основі оцінок вчителя у досліджуваній групі дітей молодшого шкільного віку

Шкала	Низький рівень кіль-сть осіб (%)	Середній рівень кіль-сть осіб (%)	Високий рівень кіль-сть осіб (%)
Критерій агресивної поведінки	17 (47,2%)	19 (52,8%)	0 (0%)

На основі даних, представлених у Таблиці ці 2.4, можна зробити наступні висновки щодо оцінки вчителем агресивної поведінки у 36 дітей молодшого шкільного віку:

1. Низький рівень агресії: 47,2% дітей (17 осіб) були оцінені вчителем як такі, що мають низький рівень агресивної поведінки. Це означає, що, на думку вчителя, ці діти рідко демонструють ознаки агресії в умовах шкільного середовища, що сприяє гармонійному навчальному процесу.

2. Середній рівень агресії: Більшість дітей – 52,8% (19 осіб) – були оцінені як такі, що мають середній рівень агресивності. Це свідчить про те, що ці діти можуть періодично виявляти агресивну поведінку, яка може проявлятися в конфліктних ситуаціях з однолітками, але не є постійною. Це найбільш численна група, яка потребує профілактичної роботи.

3. Високий рівень агресії: Жодна дитина (0%) не була оцінена вчителем як така, що має високий рівень агресивної поведінки. Це важливий показник, який свідчить про відсутність у класі дітей з вираженими та постійними деструктивними проявами агресії, що значно полегшує завдання профілактичної роботи.

Результати анкетування вихователя підтверджують попередні висновки. Переважання дітей із середнім рівнем агресивної поведінки (52,8%) є основним фокусом для розробки профілактичної програми. Той факт, що вчитель не зафіксував дітей із високим рівнем агресії, є позитивним сигналом. Це вказує на те, що діти, які можуть демонструвати агресію, роблять це не настільки часто або інтенсивно, щоб це стало серйозною проблемою для освітнього процесу, але достатньо для того, щоб вимагати профілактичного втручання.

Оцінка вихователя, яка відображає поведінку дітей у групі, є цінним джерелом інформації. Вона може бути поєднана з оцінками батьків та результатами самодіагностики, щоб створити повнішу картину. Це дає змогу розробити програму, яка буде враховувати особливості проявів агресії в різних соціальних середовищах.

У результаті аналізу та інтерпретації даних емпіричного дослідження ми виявили, що агресивна поведінка серед дітей старшого дошкільного віку проявляється переважно на середньому рівні та має фізичні, вербальні та непрямі форми. Отримані дані підтверджують, що високий рівень спостерігається лише у невеликої частки дітей, а значна кількість респондентів має риси, які можуть слугувати передумовами розвитку агресивної поведінки, наприклад, імпульсивність, егоцентризм та демонстративність. Проте більшість досліджуваних дітей характеризується оптимістичними проявами, відкритістю

та здатністю до взаємодії з оточенням, що створює сприятливі умови для розвитку та подальшої соціальної адаптації цих дітей. Порівняння оцінок батьків та фактичного прояву агресивної поведінки в дітей продемонструвало узгодженість результатів та відсутність дітей із стабільно високими проявами агресії.

Висновки до розділу 2

На основі комплексного аналізу даних, отриманих за допомогою чотирьох різних методик («Кактус», анкета для батьків, «Шкала прямої та непрямой агресії», анкета для вихователя), можна зробити такі загальні висновки:

1. Актуальність проблеми агресії підтверджена. Хоча високий рівень агресивної поведінки зафіксовано лише у невеликої частини дітей, значна кількість респондентів (від 40% до 52,8% залежно від методики) має середній рівень агресії. Це свідчить про наявність проявів агресії в більшості дітей, що робить проблему профілактики актуальною для всієї досліджуваної групи, а не лише для окремих «проблемних» дітей.

2. Виявлено супутні фактори, що сприяють агресії. Результати методики «Кактус» вказують на високий рівень імпульсивності, егоцентризму та демонстративності у більшості дітей. Ці риси можуть виступати як чинники ризику та передумови для агресивної поведінки. Відповідно, профілактична програма має бути спрямована не лише на саму агресію, але й на корекцію цих особистісних якостей.

3. Виявлено різні форми агресії, що вимагають диференційованого підходу. Результати «Шкали прямої та непрямой агресії» показали, що у дітей проявляються як фізична, так і вербальна та непряма агресія. Це підкреслює необхідність розробки програми, яка охоплювала б усі ці аспекти та вчила дітей ефективним способам комунікації та вирішення конфліктів, щоб запобігти як відкритим, так і прихованим проявам агресії.

4. Виявлено ключові ресурси для профілактичної роботи. Позитивним є те, що більшість дітей демонструють оптимізм та екстравертованість. Ці якості можуть бути використані як ресурс у розробці програми, що базуватиметься на груповій роботі, іграх та соціальній взаємодії.

Отже, результати констатувального етапу експерименту підтверджують необхідність створення та апробації спеціальної профілактичної програми. Ця програма має бути спрямована на зниження рівня агресивної поведінки та

розвиток навичок емоційної саморегуляції, емпатії та конструктивного вирішення конфліктів у дітей старшого дошкільного віку.

РОЗДІЛ 3

ПРОГРАМА КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ ІГРОВОЇ ТЕРАПІЇ

Наше дослідження показало, що у багатьох старших дошкільнят є проблеми з агресією. Деякі діти занадто часто проявляють гнів, ображають інших або навіть б'ються. Це не просто пустощі, а тривожний сигнал. Тому ми вирішили допомогти цим дітям.

Як вже зазначалось у попередніх розділах, ігрова терапія є ефективним засобом корекції агресії дітей старшого дошкільного віку. Саме гра є основним інструментом розвитку дитини на цьому етапі, а тому практичному психологу варто включати ігрові елементи під час планування занять із дітьми. Перевагами використання гри у психології є зниження напруги та тривожності дитини, формування емпатії, розвиток соціальних навичок, а також тренування самоконтролю.

Наш наступний крок – це корекційна робота. Ми будемо займатися з дітьми, щоб навчити їх справлятися зі своїми емоціями і не проявляти агресію. Ми будемо використовувати гру – це спеціальні заняття, де діти можуть висловлювати свої почуття через малювання, ліплення, творчі ігри. Це допомагає їм «випустити пару» і зрозуміти себе, не завдаючи шкоди іншим.

Наша корекційна робота буде ґрунтуватися на простих, але важливих правилах:

1. Спостерігаємо за кожною дитиною. Це допоможе зрозуміти, що саме її турбує, і підібрати індивідуальні заняття.
2. Заняття мають бути систематичними. Регулярні зустрічі, щоб досягти сталого результату.
3. Враховуємо вік дітей. Усі завдання мають бути цікавими та доступними для дошкільнят.
4. Ставлення до дітей з повагою. Кожна дитина – унікальна особистість, і ми будемо сприймати її без оцінок і осуду.

5. Використовувати різні методи. Це робить заняття цікавішими та ефективнішими.

Головна мета корекційної програми – допомогти дітям стати спокійнішими, впевненішими в собі та навчитися мирно спілкуватися з однолітками.

Серед основних завдань програми ми виокремили: виявлення та аналіз рівня агресивності у дітей, навчання дітей розпізнавати власні емоції та емоції інших, розвивати навички самоконтролю та стримування імпульсивних дій, формувати здатність до співчуття та розуміння інших, сприяти розвитку позитивних форм спілкування та взаємодії, а також закріпити навички мирного вирішення конфліктів.

Під час планування структури програми ми зосередилися на добровільності участі респондентів у реалізації програми, доступності методів та їх відповідності віку учасників, поступовості та системності у плануванні окремих занять. Крім того, у процесі розбудови програми ми звернули увагу на індивідуальний підхід, адже діти у цьому віці є досить емоційно вразливими і потребують значно більшої підтримки як від педагога та психолога, так і від сім'ї.

Цільовою аудиторією корекційної програми є група дітей (6-10 осіб) п'яти-шести років, тобто старшого дошкільного віку. У межах структури програми ми запланували проведення 10 занять тривалістю 30-40 хвилин. Заняття будуть проводитися два рази на тиждень впродовж п'яти тижнів реалізації програми.

Серед методичних засобів, які ми виокремили у процесі створення програми, варто виділити сюжетні рольові ігри, пісочну терапію, емоційні ігри на розпізнавання та регуляцію власних емоцій, казкотерапію, малювання та ліплення, ігри із правилами та окремі інструменти психогімнастики, а також техніки релаксації.

Під час формування конспектів занять ми використали поступовий підхід у розвитку навичок дітей регулювати негативні емоції. На першому занятті можна запропонувати дітям познайомитися із власними емоціями та розпізнати

їх за допомогою голосу та ситуації. Поступово із кожним заняттям варто намагатися пояснити дітям що таке злість, гнів, агресія та як навчитися себе стримувати під час виходу негативних емоцій. Крім того, у процесі проведення занять варто висвітлити, що емоції у всіх людей різні, а тому не варто агресивно реагувати на різні прояви поведінки в оточенні. У процесі проведення занять варто також познайомити дітей із різними техніками, наприклад, «Захист без агресії» або «Щит емоцій», аби кожна дитина могла почувати себе безпечно та комфортно у соціальному оточенні. На підсумковому занятті ми запланували повторення пройденого матеріалу, а також коротке пояснення, як можна оцінювати власний емоційний стан та регулювати вихід негативних емоцій.

Крім того, ми сформуваємо чіткі рекомендації для батьків, які вони можуть використовувати щодня. Наприклад, як зберегти позитивне ставлення до дитини, навіть коли вона робить щось погане, і як показати їй приклад спокійної поведінки (додаток Д). Завдяки цій програмі ми сподіваємося, що діти навчатимуться виражати свої емоції більш конструктивно. Вони стануть добрішими до однолітків і дорослих, навчатимуться співпереживати. Це допоможе їм зменшити агресію і стати більш щасливими та врівноваженими. Нижче представлена програма корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку.

Програма корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку

Мета програми:

Зниження рівня агресивної поведінки у старших дошкільників шляхом формування навичок емоційної саморегуляції, розвитку емпатії, комунікативних навичок та конструктивних стратегій взаємодії з однолітками.

Завдання:

1. Виявити та проаналізувати рівень агресивності у дітей.
2. Навчити дітей розпізнавати власні емоції та емоції інших.
3. Розвивати навички самоконтролю, стримування імпульсивних дій.
4. Формувати здатність до співчуття, розуміння інших.
5. Сприяти розвитку позитивних форм спілкування та взаємодії.

6. Закріпити навички мирного вирішення конфліктів.

Цільова аудиторія:

Діти 5–6 років (старший дошкільний вік), група з 6–10 дітей.

Тривалість:

10 занять по 30–40 хв, 2 рази на тиждень протягом 5 тижнів.

Методичні засоби:

- сюжетно-рольові ігри;
- пісочна терапія;
- емоційні ігри (на розпізнавання, регуляцію);
- казкотерапія;
- малювання та ліплення;
- ігри з правилами та психогімнастика;
- техніки релаксації.

Структура програми:

Заняття 1. «Знайомство з емоціями» Розпізнавання емоцій за мімікою, голосом, ситуацією.

Мета заняття: Ознайомити дітей з базовими емоціями (радість, сум, злість, страх, здивування); навчити розпізнавати емоції за мімікою, тоном голосу, поведінкою; розвивати емоційну чутливість, емпатію та словниковий запас.

1. Привітання-налаштування

«Доброго дня, діти! Сьогодні ми поговоримо про дуже важливу тему – «емоції». Усі ми іноді радіємо, сумуємо, сердимось або боїмося. Це – нормально. Але важливо вміти впізнавати свої емоції і розуміти емоції інших».

2. Мозковий штурм: Що таке емоції?

Запитання:

Як ви думаєте, що таке емоції?

Які емоції ви знаєте?

Як ви дізнаєтесь, що хтось сердиться або радіє?

Вивішується «дерево емоцій» або плакат з емоційними обличчями.

3. Гра «Впізнай емоцію» за мімікою

Матеріал: картки або зображення емоційних облич показуєте дитині. Вона називає емоцію, яку бачить.

Обговорюєте: «Коли ми таке відчуваємо?»

Вправу можна проводити в парах: один зображає емоцію, інший – вгадує.

4. Сюжетна гра «Що відбувається?»

Покажіть дітям картинку з певною побутовою або казковою ситуацією.

Наприклад:

– Дівчинка втратила іграшку – яка в неї емоція?

– Хлопчик отримав подарунок – як він почувається?

Діти називають емоції героїв і пояснюють чому.

5. Гра «Голос емоції» (5 хв)

Ви говорите одні й ті ж слова, але з різною емоцією в голосі (радісно, сердито, боязко, сумно).

Наприклад: «Я прийшов гратися».

Діти мають визначити емоцію за голосом.

Потім діти пробують самостійно сказати фразу з різною інтонацією.

Гра «Емоційні м'ячики»

Мета: Навчити розпізнавати та виражати емоції.

Опис: Вихователь кидає дітям по черзі м'який м'яч, називаючи емоцію («радість», «злість», «страх», «сором» тощо). Дитина, що піймала м'яч, має показати цю емоцію мімікою, жестами або голосом. Час: 10–15 хв.

Малюнок: «Як я сьогодні себе почуваю?»

Заняття 2. «Що таке злість?»

Бесіда: «Що таке злість і що з нею робити?»

Вихователь запитує:

– Діти, а ви коли-небудь злились?

– Що відчуваєш, коли злишся?

– Як поводить ся людина, коли сердиться?

Діти діляться прикладами.

Пояснення: «Злість – це емоція, яка виникає, коли щось іде не так: тебе не слухають, ображають, не дають улюблену іграшку.

Це нормально – іноді сердитись. Але важливо пам'ятати: злість – не привід штовхатись, бити чи кричати. Можна злитись по-доброму – словами, не руками».

Приклади проявів злості: «Коли людина зла, вона може: кричати, грюкати дверима, штовхатись, ображати інших словами. Але потім часто шкодує про це».

Переходьте до наслідків: «Коли ми злі – інші теж починають сердитись, сваритись. Так можна зіпсувати дружбу або образити когось. Тому краще навчитися керувати злістю, а не давати їй керувати нами».

Що можна зробити, коли злишся?

Глибоко вдихнути й поррахувати до 5.

Сказати: «Я злюсь, бо мені це не подобається».

Намалювати злість на папері.

Знайти спокійне місце й трохи побути самому.

Попросити допомоги у дорослого.

Підсумок: «Злість – не погана. Але важливо не кричати, не штовхатись, не бити. Ми можемо навчитися говорити про свою злість і не робити боляче іншим».

Гра: «Злюка Булька» – обігрування ситуації з агресивною лялькою.

Мета: Навчити дітей розуміти прояви злості, вчитися її «проживати» без шкоди.

Опис: Лялька Злюка Булька «ображається» на все, кричить, кидає іграшки. Діти

мають допомогти їй заспокоїтись: запропонувати, як можна по-іншому впоратися з емоціями. Час: 15 хв.

Малюнок «Коли я злюсь...»

Дихальна вправа: «Надуваємо кульку» (як знімати напругу).

Заняття 3. «Як стримувати себе, коли злишся»

Історія-картинка «Колю вдарили – що далі?»

Рольова гра: «Я злюсь – і що роблю?»

Мета: Навчити дитину обирати конструктивну поведінку під час злості.

Опис: Педагог читає або показує короткі ситуації («Хтось забрав твою іграшку»). Дитина має показати дві реакції: як не слід поводитися (вдарити, кричати), і як можна вчинити правильно (попросити, сказати, відійти).

Час: 10

12 хв.

Техніка: «Песик Шарик» (відхід у “будиночок” – простір для заспокоєння).

Заняття 4. «Мирний спосіб вирішити конфлікт»

Казка «Два зайчики посварились»

Обговорення варіантів вирішення

Гра: «Чарівні слова» (діти вчаться просити, миритися, дякувати)

Мета: Формування навичок ввічливої взаємодії.

Опис: Діти стоять у колі. Ведучий кидає м'яч і каже ситуацію: «Друг наступив

на ногу». Дитина, яка піймала м'яч, каже чарівні слова: «Я вибачаю» або «Будь

ласка». Час: 10 хв.

Заняття 5. «Ми схожі, ми різні»

Психогімнастика: «Я такий, як ти, але інший»

Гра «Знайди спільне» (у парах)

Мета: Розвиток емпатії, командної взаємодії.

Опис: Дітям дають завдання знайти однолітка, з яким у них щось спільне:

улюблений колір, гра, їжа. Потім діти розповідають, чим вони відрізняються, і

як це теж добре. Час: 15 хв.

Колективна аплікація: «Коло друзів»

Заняття 6. «Допомагай – не ображай!»

Казкотерапія: «Як їжачок допоміг мишці»

Вправа: «Мое серце» – зображення доброти

Гра: «Добрий чарівник» – діти «зачаровують» речі добрими вчинками

Мета: Стимулювання просоціальної поведінки.

Опис: Кожна дитина перетворюється на «доброго чарівника» і вигадує добрий

вчинок, який вона може зробити для іншої дитини чи дорослого. Потім усі

разом «чаклюють добром» – роблять міні-виставу. Час: 10–15 хв.

Заняття 7. «Коли мене ображають»

Обговорення: що робити, коли тебе вдарили/ображають?

Обговорення з дітьми старшого дошкільного віку на тему «Що робити, коли тебе вдарили або ображають?» має бути емоційно безпечним, доступним за мовою та з урахуванням рівня розвитку дитини. Мета – навчити дитину конструктивно реагувати на конфліктні ситуації, не відповідати агресією на агресію та звертатися по допомогу до дорослого.

1. Початок: створення емоційно безпечної атмосфери

Приклад звернення:

«Діти, буває таке, що хтось нас ображає: штовхає, б'є, каже неприємні слова. Сьогодні ми поговоримо, що можна робити в такій ситуації, щоб не було ще гірше і щоб ми могли захистити себе без бійки».

2. Бесіда з опорою на життєві ситуації

Запитання для дітей:

«Чи було з вами таке, що хтось вас штовхав або обзивав?»

«Як ви тоді себе почували?»

«Що ви зробили?»

Тут дитина має можливість виговоритися, усвідомити власні емоції, побачити, що не одна така.

Гра: «Захист без агресії»

Мета: Навчити дитину протистояти конфлікту без фізичного прояву злості.

Опис: Діти по черзі отримують ролі – один ображає (імітація), інший – відповідає спокійно: «Мені не подобається це», «Зупинись». Після обговорюють, які фрази були ефективні. Час: 10–12 хв.

Техніка «Щит емоцій» – уявлення безпечного простору. Це проста й ефективна вправа, яка допомагає: захищатися від негативних емоцій і слів інших людей; сформуванню відчуття внутрішньої безпеки; навчитися візуалізувати особистий простір; зменшити агресивність у відповідь на образи.

Мета: сформуванню у дітей вміння емоційно відмежовуватися від негативних впливів, не реагуючи агресивно.

Як проводити техніку «Щит емоцій»:

1. Підготовка

Запропонуйте дітям сісти зручно, закрити очі (або просто зосередитися), зробити кілька глибоких вдихів.

«Зараз ми пограємо у дуже цікаву гру. Уявімо, що кожен із нас має чарівний щит – захисний. Він невидимий, але дуже сильний. Він захищає від поганих слів, криків, злості. Через нього не проходить нічого, що може тебе образити».

2. Візуалізація

Розкажіть дітям у спокійному темпі:

«Уяви, що перед тобою з’являється щит. Може, він схожий на веселкову кулю. А може – на блискучу броню чи прозору стіну. Це твій щит. Ти можеш зробити його таким, як тобі подобається.

Уяви, що хтось кидає в тебе образливі слова, як камінчики: “Ти не вмієш!”, “Ти поганий!”. Але твій щит їх зупиняє – камінчики відбиваються, падають на землю й зникають.

Через щит проходять лише добрі слова – “Ти молодець”, “Ти добрий друг”, “Мені подобається грати з тобою”. Їх щит пропускає, і вони гріють тебе всередині, як сонечко».

3. Повернення до «тут і тепер»

«А тепер зроби глибокий вдих, видих – і відкрий очі.

Твій щит завжди з тобою. Якщо тебе ображають – уяви, що він з’являється. І все погане не потрапить всередину».

Після вправи поговоріть із дітьми:

Яким був твій щит?

Що він пропускав, а що – ні?

Коли тобі хочеться його використовувати?

Заняття 8. «Будуємо мир»

Колективна гра: «Мирна країна»

Мета: Розвивати уяву і вміння створювати позитивний мікросвіт.

Опис: Діти колективно створюють «країну миру» з кубиків, малюнків, фігурок. У ній живуть персонажі, які не сваряться, а миряться словами.

Педагог допомагає озвучувати «закони країни». Час: 20 хв.

Аплікація/колаж: «Мій мирний день у садочку»

Ігрове моделювання ситуацій з конфліктом і вирішенням

Заняття 9. «Я добрий друг»

Гра «Мої добрі вчинки»

Мета: Створення позитивної атмосфери у групі.

Опис: Діти передають усмішку по колу. Той, хто отримав усмішку, повинен сказати іншій дитині комплімент чи приємне слово. Час: 10 хв.

Малюнок: «Я і мій друг»

Вправа «Подаруй усмішку»

Заняття 10. Підсумкове. «Я став спокійнішим»

Повторення пройденого

«Емоційний годинник» – діти діляться, що вони навчилися.

Мета: Оцінити зміни в емоційному стані дитини.

Опис: Діти малюють годинник з різними емоціями на кожній позначці. Потім розповідають, яка емоція сьогодні в них переважала, і як вони навчилися з нею поводитися. Час: 15 хв.

Вручення дипломів «Миротворця»

Критерії оцінки результатів:

1. зниження частоти агресивних проявів у щоденних ситуаціях;
2. здатність дитина усвідомлювати і називати власні емоції;
3. вміння мирно вирішувати конфлікти;
4. формування дружньої поведінки в колективі;
5. розвиток навичок самоконтролю (через спостереження й анкетування батьків).

Ми провели бесіду з елементами тренінгу на тему «Як допомогти дитині подолати агресію». Наша мета – не просто прочитати лекцію, а дати батькам практичні інструменти. Ми обговорили:

1. Чому дитина може бути агресивною? Іноді причини криються в невдачах у садочку або в сімейних проблемах. Батьки повинні навчитися помічати ці сигнали.

2. Як правильно реагувати на агресію? Ми вчимо батьків бути спокійними, не відповідати агресією на агресію і зосереджувати увагу на вчинку, а не на самій дитині.

Як хвалити дитину? Батькам важливо підкреслювати, що доброзичлива поведінка, ввічливість і співчуття – це добре. Так дитина розуміє, що можна привернути увагу і любов не лише через конфлікти.

Таким чином, розроблена програма корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку засобами ігрової терапії демонструє свою потенційну ефективність у формуванні навичок емоційного самоконтролю, розвитку емпатії та покращення соціальної взаємодії. Завдяки використанню різних форм ігрової терапії стає можливим навчити дітей розпізнавати власні емоції, конструктивно їх виражати та знаходити мирні способи вирішення конфліктів. Важливу роль у досягненні позитивних результатів відіграє і співпраця із батьками, які можуть закріплювати отримані на заняттях навички в домашніх умовах.

Висновки до розділу 3

На основі аналізу мети, структури та концепції корекційної програми агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку нам вдалося з'ясувати, що методи ігрової терапії демонструють свою потенційну ефективність у формуванні навичок контролю емоцій, розвитку емпатії та покращення соціальної взаємодії. Завдяки використанню різних форм ігрової діяльності у структурі занять практичному психологу, який буде використовувати цю програму, вдасться оптимізувати навички дітей виражати свої емоції, розвивати їх емпатичне мислення та здатність до ефективної взаємодії з оточенням. Не менш важливою у подоланні агресивної поведінки дошкільників є і взаємодія з батьками, які мають навчитись розпізнавати негативні емоції дитини та навчити її контролювати їх не лише у взаємодії з дітьми, а й у домашніх умовах. Розроблена корекційна програма може бути корисною для практичних психологів та психотерапевтів, які працюють у закладах дошкільної освіти.

ВИСНОВКИ

У результаті аналізу теоретичних засад дослідження проблеми корекції агресивної поведінки дітей дошкільного віку засобами ігрової терапії ми з'ясували, що агресивна поведінка у дітей цього віку характеризується неконтрольованими проявами гніву, агресії та сплеском негативних емоцій. Як зазначається у психологічній літературі, до чотирьох років діти ще не здатні контролювати власні емоції, а тому агресивна поведінка для такого віку дітей є певною мірою нормою. Починаючи з п'яти-шести років дитина вже здатна розуміти власні емоції, а тому прояви агресивної поведінки на цьому етапі вже потребують психологічної корекції. У своїй діяльності практичні психологи застосовують різноманітні інструменти, що сприяють подоланню агресивної поведінки дітей, проте найбільш ефективним з них, на нашу думку, є ігрова терапія. Ігрова терапія дає змогу дитині відчувати себе безпечно та комфортно у незнайомому їй середовищі, а також допомагає вільно виражати емоції. Під час спостереження за грою практичний психолог може виявити несвідомі порушення у поведінці дитини, а також допомогти їй подолати прояв негативних емоцій та мінімізувати їх вплив на оточення.

У процесі проведення експериментального дослідження агресивної поведінки дітей дошкільного віку на базі закладу дошкільної освіти «Сонечко» Нововолинської міської ради Волинської області ми виявили, що агресивна поведінка серед дітей старшого дошкільного віку проявляється переважно на середньому рівні та має фізичні, вербальні або непрямі форми. Отримані дані діагностичного дослідження підтверджують, що високий рівень спостерігається лише в невеликій частки дітей, а значна кількість респондентів має риси, що можуть свідчити про майбутні прояви та розвиток агресивної поведінки. Проте більшість досліджуваних дітей все ж характеризується оптимістичними рисами характеру, відкритістю до спілкування та здатністю безпечно виражати власні емоції у соціальному оточенні. Порівняння оцінок батьків та фактичного прояву агресивної поведінки в дітей старшого дошкільного віку дали нам змогу виявити,

що результати дослідження є узгодженими та у дітей відсутні стабільно високі прояви агресії.

Розроблена програма корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку засобами ігрової терапії демонструє свою потенційну ефективність у формуванні навичок контролю емоцій, розвитку емпатії та покращення соціальної взаємодії. Завдяки використанню різних форм ігрової терапії стає можливим навчити дітей розпізнавати власні емоції та регулювати сплеск гніву, агресії або суму. Важливу роль у досягненні позитивних результатів від реалізації програми відіграє і співпраця з батьками, які можуть самостійно навчити дітей регулювати власні емоції не лише під час взаємодії з однолітками, а й у домашніх умовах.

Перспективи подальших досліджень проблеми корекції агресивної поведінки дошкільника засобами ігрової терапії полягають у розширенні напрямів застосування цього методу для роботи з різними проявами еволюційно-поведінкових розладів дітей. У подальших наукових розвідках доцільно дослідити ефективність поєднання ігрової терапії із іншими психокорекційними методиками, наприклад, арт-терапією або казкотерапією. Крім того, у процесі проведення майбутніх досліджень варто оцінити вплив батьків на терапевтичний процес та стабільність отримання результатів діагностичних та емпіричних наукових розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Безпарточна О. Переваги ігрової терапії в консультуванні дітей. *Інновації в дошкільній освіті: теорія, досвід, перспективи*: збірник II Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції з міжнародною участю (22 травня 2025 року, Комунальний заклад вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради) / уклад. С. Боярчук, А. Бубін, Є. Дурманенко, М. Замелюк, А. Циплюк. Луцьк, 2025. С. 40–43. URL: <https://ipc.in.ua/wp-content/uploads/2025/05/zbirnyk-materialiv-2025.pdf#page=40>.
2. Бернацька Л., Репкіна Н. Роль анімалотерапії в психокорекції агресивності дітей дошкільного віку. *Науковий часопис НПУ імені М. Драгоманова*. Серія 12: Психологічні науки. 2014. Вип. 44. С. 192–199. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nchnpu_012_2014_44_32.pdf.
3. Бовть О. Б. Агресивні реакції та шляхи їх корекції в молодших школярів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.07.00 «Педагогічна та вікова психологія». К., 2001. 18 с.
4. Буцик О. Анімалотерапія як засіб подолання тривожності в умовах війни. *Збірник тез доповідей XIII Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів «Актуальні задачі сучасних технологій»*. 2024. С. 387–388. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/47892/2/MNPK_2024_Butsyk_O_P-Animal_therapy_as_resolvtnt_387-388.pdf.
5. Василевська О. Казкотерапія як засіб психолого-педагогічного впливу. *Науковий часопис НПУ імені М. Драгоманова*. Серія 12: Психологічні науки. 2012. Вип. 39. С. 30–36. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&I

MAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nchnpu_012_2012_39_7.pdf.

6. Васильченко О. Ігрова терапія як метод соціальної роботи з дітьми шкільного віку. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. 2013. Вип. 3. С. 90–94. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&MAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/VKPI_soc_2013_3_17.pdf

7. Вольнова Л., Дьоміна Г. Чинники виникнення та посилення проявів тривоги у дітей дошкільного віку. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Сергія. Психологічні науки. 2020. Вип. 9. С. 32-45.

8. Данилюк І., Золнікова С. Казкотерапія як метод психологічного впливу на особистість. *Psychological journal*. 2019. № 5.6. С. 161–173. URL: <https://apsijournal.com/index.php/psyjournal/article/view/603>.

9. Дмитріюк Н.С. Проблеми тривожності у старших дошкільників: деякі емпіричні кореляти та індикатори. *Актуальні проблеми психології*. 2015. С. 133–143.

10. Доценко Д. В., Кушнір Ю. В. Корекція негативних емоційних станів дітей молодшого шкільного віку. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2021. №11. С. 119–122.

11. Журавко Т. Агресивна поведінка дітей старшого дошкільного віку. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 60, том 2, 2023 під час війни. С.179–183.

12. Замелюк І., Грушецька О. Ігрова терапія як ефективний метод консультування дітей. *Інновації в дошкільній освіті: теорія, досвід, перспективи*: збірник II Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції з міжнародною участю (22 травня 2025 року, Комунальний заклад вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради) / уклад. С. Боярчук, А. Бубін, Є. Дурманенко, М. Замелюк, А. Циплюк. Луцьк, 2025. С. 137–139. URL: <https://ipc.in.ua/wp-content/uploads/2025/05/zbirnyk-materialiv-2025.pdf#page=137>.

13. Замелюк І., Замелюк М. Ігрова терапія як інструмент емоційного розвитку дітей дошкільного віку. *Інновації в дошкільній освіті: теорія, досвід, перспективи*: збірник II Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції з міжнародною участю (22 травня 2025 року, Комунальний заклад вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради) / уклад. С. Боярчук, А. Бубін, Є. Дурманенко, М. Замелюк, А. Циплюк. Луцьк, 2025. С. 140–142. URL: <http://194.44.189.250/bitstream/123456789/973/1/zbirnyk-materialiv-2025.pdf#page=140>.

14. Замелюк М. Ігрові технології: теорія та практика. *Наукові інновації та передові технології* (Серія «Державне управління», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Психологія», Серія «Педагогіка»): журнал. 2022. № 12 (14). С. 285–297. URL: <http://ipc-dspace.org.ua/handle/123456789/413>.

15. Іванова А., Шевченко О. Психологічні особливості агресивної поведінки дітей дошкільного віку. *Магістерський науковий вісник*. 2018. № 29. С. 119–120. URL: http://catalog.library.tnpu.edu.ua/naukovi_zapusku/magistr-visnuk/mag_visn_18_29.pdf#page=61.

16. Ікуліна З. Шляхи профілактики та корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Київ: Срібна Хвиля, 2013. Т. 4: Психологія розвитку дошкільника, Вип. 9. С. 81–90.

17. Ільканич Н., Чекан О. Ігрова терапія як метод практичної допомоги дітям. *Сучасні тенденції розвитку науки й освіти в умовах поглиблення*. 2020. С. 102–104. URL: http://dspace.s.msu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/6629/1/Play_%20therapy_%20as%20_a_%20method%20_of_%20practical_%20help_%20for%20_children.pdf.

18. Казаннікова О. Специфіка агресивної поведінки дітей дошкільного віку. *Сучасний рух науки: тези доп. X міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 2-3 квітня 2020 р. Дніпро, 2020. Т.1. С. 494–498. URL: http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/8831/1/1_%D0%B7%D0%B1%D1%*

96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%BA%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%8C%202020.pdf#page=494.

19. Канарова О., Нахалова О. Арттерапія як засіб формування позитивного світосприйняття у дітей дошкільного віку в умовах воєнного часу. *Світ дидактики: дидактика в сучасному світі*: зб. матеріалів III Міжнародної науковопрактичної інтернет-конференції, 07-08 листопада 2023 р. / за наук. ред. доктора педагогічних наук, професора, дійсного члена (академіка) НАПН України О. Топузова; доктора педагогічних наук, професора О. Малихіна. Київ : Видавництво «Людмила», 2024. С. 119–121. URL: [https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/739695/1/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%94%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%202023%20\(2024\).pdf#page=120](https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/739695/1/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%94%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%202023%20(2024).pdf#page=120).

20. Карацюба Т. Використання казкотерапії для корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку. *Дошкільна освіта в Україні та зарубіжжі: традиції, досвід, інновації*: збірник наукових праць. Харків : ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2021. С. 33–36. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/702ecb23-20a7-48c2-9d0d-4c0ff5aa397c/content#page=35>.

21. Качанова Ю. В. Агресивність та агресія як соціологічні категорії *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Сер. : Соціологія. 2010. Т. 146, Вип. 133. С. 50–54.

22. Качмар О. В. Агресія як соціальний феномен. *Нова парадигма*. 2014. Вип. 125. С. 197–205.

23. Коваль Г., Малиновська Н. Ігрова терапія як метод соціальної роботи з дітьми. *Ввічливість*. 2023. Вип. 6. С. 8–13. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/humit_2023_6_4.pdf.

24. Кононко О. Л. Дитяча агресія: специфіка, причини виникнення, виховання вміння її долати. *Нова педагогічна думка*. 2019. № 3 (99). С. 80–85.

25. Кравчук С. Л. Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. псих. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». К., 2002. 21 с.
26. Кримова Н. О. Агресія сучасних дітей старшого дошкільного віку: чинники та наслідки. *Педагогічний альманах «Актуальні проблеми дошкільної освіти: теорія та практика»*: збірник матеріалів IV Всеукраїнської конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених (5 листопада 2024 року). Одеса: Видавництво ТОВ «Лерадрук», 2024. Вип. IV. С. 47–52. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/20825>.
27. Лалак Н. В. АРТ-терапія у роботі з дітьми старшого дошкільного віку. *Наука майбутнього*: збірник наукових праць студентів, аспірантів та молодих вчених / гол. ред. колегії В.В. Гоблик; заст. гол. ред. Т.І. Молнар. Мукачево: РВВ МДУ, 2023. Вип. 2(12). С. 72–76. URL: <http://dspace-s.msu.edu.ua:8080/handle/123456789/10233>.
28. Ларіна Т. О. Соціально-психологічні передумови аутоагресивної поведінки молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.05 «Соціальна психологія». К., 2004. 18 с.
29. Леснянська І. Анімалотерапія у роботі з дітьми дошкільного віку. *Сучасні тенденції створення здоров'язбережувального середовища у закладах освіти*: збірник наукових праць / ред кол. Ю. Калічак (головний редактор) та ін. Дрогобич : Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2025. С. 64–77.
30. Литвиненко С. А. Ігрова терапія як метод розв'язання проблем дитячого розвитку. *Наука і освіта* : наук.-практ. журнал. 2008. № 4-5. С. 161–164. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/5447>.
31. Ляшенко О. А. Особливості вияву агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку. *Габітус*. 2022. Вип. 39. С. 118–124.
32. Магдисюк Л. І., Федоренко Р. П., Замелюк М. І. Казкотерапія в психологічному консультуванні дітей та дорослих : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації /

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк : Вежа-Друк, 2019. 152 с. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/18817>.

33. Магдисюк Л. Основні терапевтичні сили ігрової терапії у роботі з дітьми дошкільного віку. *Інновації в дошкільній освіті: теорія, досвід, перспективи*: збірник II Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції з міжнародною участю (22 травня 2025 року, Комунальний заклад вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради) / уклад. С. Боярчук, А. Бубін, Є. Дурманенко, М. Замелюк, А. Циплюк. Луцьк, 2025. С. 216–219. URL: <http://ipc-dspace.org.ua/bitstream/123456789/973/1/zbirnyk-materialiv-2025.pdf#page=216>.

34. Маріна І. Ю., Піпчак С. Н., Мовчан Т. М. Причини виникнення агресивної поведінки учнів молодшого шкільного віку. *Освіта і формування конкурентоспроможності фахівців в умовах євроінтеграції* : зб. тез доп. за матеріалами II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Мукачєво, 25–26 жовт. 2018 р.) / голов. ред. Т. Д. Щербан. Мукачєво, 2018. С. 240–242.

35. Мицкан Т. С. Агресивна поведінка дітей дошкільного віку: причини виникнення та профілактика: дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.07 / Івано-Франківськ, 2013. 239 с.

36. Науменко О. Ігрова терапія. Навіщо сучасній дитині інтерактивні та соціальні ігри?. *Простір арттерапії: місце особистості в часи суспільних трансформацій*: матеріали XIX Міжнародної міждисциплінарної науковопрактичної конференції (м. Київ, 17–18 червня 2022 р.) / [за наук. ред. О.Л. Вознесенської, О.М. Скнар]. Київ, 2022. С. 169–175. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2022/06/arttherapy-zb-22.pdf#page=169>.

37. Нікуліна А., Корінна Г. Особливості прояву агресивної поведінки у дітей дошкільного віку. *Перші спроби пошуку в науковому просторі*: збірник матеріалів XV Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції «Особливості організації життєдіяльності дитини у сучасному дошкільлі» (27 квітня 2017 року) / [гол. ред. проф. Кузь В. Г. та ін.]. Умань: АЛІМІ, 2017. С. 118–120. URL: <https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/7758/1/zbirnyk.pdf#page=118>.

38. Павленко О. Ігрові методи як засіб формування моделі побудови та трансформації перспективи власного життя. *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів XVII підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ / За заг. ред. К.В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2015. С. 314–316.* URL: <https://mu.edu.ua/storage/MSU/pages/conferences/2015/%D0%90%D0%BA%D1%82%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B8%20%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B8%20%D1%82%D0%B0%20%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B8.pdf#page=314>.
39. Папуша В. Генеза уявлень про ігрову терапію емоційно-вольової та комунікативної сфер дитини. *New pedagogical thought*. 2022. Вип. 110.2. С. 52–56. URL: <http://npd.roippo.org.ua/index.php/NPD/article/view/447>.
40. Пасічніченко А.В. Особливості тривожності дітей дошкільного віку. *Вісник Харківського національного університету. Серія: Психологія*. 2018. № 10. С. 93–95.
41. Пінчук М. Корекція агресивності дітей молодшого шкільного віку. *Теоретичні та практичні аспекти розвитку науки та освіти* : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції м. Львів, 15-16 вересня 2020 року. Львів : Львівський науковий форум, 2020. С. 54–56. URL: <http://lviv-forum.inf.ua/save/2020/15-16.09.2020/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf#page=55>.
42. Практикум із групової психокорекції: підручник / С.Д. Максименко, О.О. Прокоф'єва, О.В. Царькова, О.В. Кочкурова. Мелітополь: Видавничо-поліграфічний центр «Люкс», 2015. 414 с.
43. Проективна методика «Кактус». Жашківський ліцей № 1. URL: <https://zhashkiv1.school.org.ua/news/21-48-13-26-11-2020/>.
44. Рассохіна О., Груник В. Світ агресії дитини дошкільного віку та природа її виникнення. *Дитинство XXI століття: інноваційна освіта*: матеріали

V Всеукраїнської науково-практичної конференції (Обласний коледж «Кременчуцька гуманітарно-технологічна академія імені А.С. Макаренка» Полтавської обласної ради 21 жовтня 2022 року) / [редактор-упорядник: Кулікова Т.В.] Методичний кабінет, 2022. С. 70–74. URL: https://kpk.edu.ua/wp-content/uploads/2022/12/V-%D0%92%D1%81%D0%B5%D1%83%D0%BA%D1%80_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%94%D0%9E_21.10.2022.pdf#page=72.

45. Рібцун Ю. Психогімнастика. *Спеціальна педагогіка і психологія: сучас. термінол. словник.* 2024. С. 180–181. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/744738/1/%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BC%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D0%A0%D1%96%D0%B1%D1%86%D1%83%D0%BD_2025.pdf.

46. Руденко Л. Система корекції та профілактики агресивної поведінки дітей з розумовою відсталістю. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. Сухомлинського.* Психологічні науки. 2015. Вип. 1. С. 41–46. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nvmdups_2015_1_10.pdf.

47. Савченко Ю. Арт-терапія як засіб естетичного виховання дітей дошкільного віку. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. Костюка НАПН України.* 2018. Вип. 14. С. 251–262. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/25793/>.

48. Самсонова О., Александрова Н. Захисні фактори агресивної поведінки дітей дошкільного віку. *The IX International Scientific and Practical Conference «Questions regarding the problems of higher education»,* March 04-06, 2024, Bordeaux, France. С. 305–308. URL: <https://eu-conf.com/wp-content/uploads/2024/02/QUESTIONS-REGARDING-THE-PROBLEMS-OF-HIGHER-EDUCATION.pdf#page=306>.

49. Солошенко А. Особливості агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку. *Пріоритетні напрями досліджень в науковій та освітній діяльності*: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції м. Львів, 21-22 жовтня 2021 року. Львів : Львівський науковий форум, 2021. С. 36–38. URL: <http://lviv-forum.inf.ua/save/2021/21-22.10.2021/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf#page=37>.

50. Сушко Д., Федорова М. Причини розвитку агресивності у дітей дошкільного віку. *Організація освітнього простору у закладі дошкільної освіти і школі: проблеми і перспективи*: зб. наукових праць: в 2-х ч. / за заг. ред.: О.О.Максимової, М.А.Федорової. Житомир: ФОП Левковець, 2020. Ч. 2. С. 221–224. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/30976/1/%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%202020%20%D0%A7%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0%202.pdf#page=221>.

51. Табачник І. Г. Психогімнастика як один із засобів соціалізації особистості дошкільника в умовах закладу дошкільної освіти. *Сучасні методи та форми організації освітнього процесу у закладах вищої освіти*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-методичної конференції (15 червня 2022 року) / оргком. Н. М. Черненко, О. М. Соловейчук. Одеса : Університет Ушинського, 2022. С. 198–201. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/15344>.

52. Тарапата І., Тимків Л. Арт-терапія як засіб подолання страху у дітей дошкільного віку. *Молодий вчений*. 2019. Вип. 10 (74). С. 114–119. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/1677>.

53. Тафінцева С., Мотозюк Л. Ігрова терапія у психологічній практиці роботи з дитиною: методологічні та організаційні аспекти. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом*. Психологія. Випуск 1 (54). Хмельницький: МАУП. 2022. С. 78–83. URL: <http://46.63.9.20:88/jspui/handle/123456789/697>.

54. Тест для батьків «Критерії агресивності у дитини». На урок: освітній проєкт. URL: <https://naurok.com.ua/test/kriteri-agresivnosti-u-ditini-2129.html>.

55. Тищук Л., Ковальова Л. Прояви агресії в поведінці дитини дошкільного віку: реалії сьогодення. *Сучасні тенденції і пріоритети компетентнісного підходу в підготовці майбутніх фахівців дошкільної та початкової освіти* : збірник науковометодичних праць / за заг. редакцією В. Є. Литнєва, Н. Є. Колесник, Т. В. Завязун. Житомир : «Полісся», 2016. У 3-х ч. Ч. I. С. 133–139. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/28867/1/%D0%9A%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B0%20%D0%86%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F%202016.pdf#page=133>.

56. Харченко Н. Психологія трансформаційних ігор. *Виклики сучасної психологічної науки країн ЄС: перспективи інтеграції українського досвіду* [збірник тез 2-го методологічного семінару лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України]. Відп. ред. В.Л. Зливков; укладачі С.О. Лукомська, О.В. Котух. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2023. С. 38–40. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi75/0056156.pdf#page=38>.

57. Чухрій І. Дитяча гра в процесі психологічної допомоги дітям раннього та дошкільного віку. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом*. Психологія. 2022. Вип. 3 (56). С. 85–89. URL: <http://journals.maup.com.ua/index.php/psychology/article/view/2392>.

58. Шамрай М. Деструктивний вплив проявів агресії дітей дошкільного віку у міжособистісних стосунках з однолітками. *Сучасне дошкілля у контексті інтеграції до європейського освітнього простору*: збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції (2-3 жовтня 2018 р.) / Упорядники І. О. Ніколаєску, Ю. О. Соловей, О. О. Панченко. Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2018. С. 115–118. URL: https://doshkilly.at.ua/avatar/photo/zbirnik_materialiv_iii_vseukrajinskoji_naukovo-pra.pdf#page=115.

59. Яновська Т. Особливості анімалотерапії в психокорекції проявів конфліктної поведінки дітей дошкільного віку. *Синергетичний підхід до проектування життєвого простору особистості* : зб. наук. матеріалів Міжнарод. наук.-практ. онлайн-конф. (27-28 квітня 2021 р., м. Полтава). Полтава, 2021. С. 329–333. URL: http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/%D0%97%D0%B1_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84.2021.pdf#page=329.

60. Lang P. Indirect and Direct Aggression. URL: https://www.researchgate.net/publication/263067835_Indirect_and_Direct_Aggression.

ДОДАТКИ

Додаток А

Діагностичний інструментарій Методика «Кактус» (М.А. Панфілова)

Матеріал: папір (формат А4), олівець.

Інструкція: «На аркуші паперу намалюй кактус, такий, який ти його собі уявляєш!»

Запитання та додаткові пояснення не допускаються. Дитині дається стільки часу, скільки їй потрібно. Після малювання з дитиною проводиться розмова.

Розмова:

Кактус домашній чи дикий?

Його можна доторкнутися?

Кактусу подобається, коли його доглядають?

Кактус має сусідів?

Які рослини його сусіди?

Коли кактус виросте, що зміниться?

Інтерпретація:

Агресія: наявність голок, довгі голки, сильно стирчать і близько розташовані.

Імпульсивність: уривчасті лінії, сильний тиск.

Егоцентризм: великий малюнок, у центрі листа.

Залежність, невпевненість: невеликий малюнок внизу аркуша.

Демонстративність, відкритість: наявність відростків, що виступають, незвичайність форм.

Прихованість, обережність: розташування зигзагів за контуром або всередині кактуса.

Оптимізм: використання яскравих кольорів.

Тривога: використання темних кольорів, внутрішньої штрихування, переривчасті лінії.

Жіночність: наявність прикрас, кольорів, м'яких ліній, форм.

Екстравертованість: наявність інших кактусів, квітів.

Інтровертованість: зображено лише один кактус.

Прагнення домашнього захисту: наявність квіткового горщика.

Прагнення до самотності: зображений дикорослий кактус.

Анкети для батьків «Критерії агресивності у дитини»**(Г.П. Лаврентьєва, Т.М. Титаренко)**

1. Часом здається, що в нього вселився злий дух.
2. Він не може промовчати, коли чимось незадоволений.
3. Коли хтось завдає йому зло, він обов'язково намагається відплатити тим самим.
4. Іноді йому без жодної причини хочеться вилаятися.
5. Буває, що він із задоволенням ламає іграшки, щось розбиває, потрошить.
6. Іноді він так наполягає на чомусь, що оточуючі втрачають терпіння.
7. Він не проти подразнити тварин.
8. Переперечити його важко.
9. Дуже сердиться, коли йому здається, що хтось з нього жартує.
10. Іноді в нього спалахує бажання зробити щось погане, що шокує оточуючих.
11. У відповідь звичайні розпорядження прагне зробити все навпаки.
12. Часто за віком буркотливий.
13. Сприймає себе як самостійного та рішучого.
14. Любить бути першим, командувати, підкоряти собі інших.
15. Невдачі викликають у нього сильне роздратування, бажання знайти винних.
16. Легко свариться, вступає у бійку.
17. Намагається спілкуватися з молодшими та фізично слабшими.
18. У нього нерідкі напади похмурої дратівливості.
19. Не зважає на однолітків, не поступається, не ділиться.
20. Впевнений, що будь-яке завдання виконає найкраще.
21. Позитивна відповідь на кожне запропоноване твердження оцінюється в 1 бал.

Висока агресивність – 15-20 балів.

Середня агресивність – 7-14 балів.

Низька агресивність – 1-6 балів.

Методика «Шкала прямої та непрямой агресії»

Ім'я, прізвище дитини

Обведи колом цифру, яка відповідає твоїй думці.

0 - ніколи

1 - рідко

2 - іноді

3 - досить часто

4 - дуже рідко

1	Б'є одногрупників	0	1	2	3	4
2	Не приймає до своєї компанії	0	1	2	3	4
3	Кричить на товариша або сперечається з ним	0	1	2	3	4
4	З помсти заводить дружбу з іншими дітьми	0	1	2	3	4
5	Штурхає (б'є ногою) іншу людину	0	1	2	3	4
6	Не звертає на товариша увагу	0	1	2	3	4
7	Ображає інших	0	1	2	3	4
8	Пліткує про те, на кого сердиться	0	1	2	3	4
9	Ставить підніжки	0	1	2	3	4
10	Намовляє на інших, розповідає про них гидоти	0	1	2	3	4
11	Каже, що збирається когось образити	0	1	2	3	4
12	Замишляє потихеньку комусь нашкодити	0	1	2	3	4
13	Штовхається	0	1	2	3	4
14	Говорить погано про товариша за його спиною	0	1	2	3	4
15	Пропонує іншим: «Давайте не будемо з ним дружити»	0	1	2	3	4
17	Відбирає щось у однокласників	0	1	2	3	4
18	Видає чужі секрети	0	1	2	3	4
19	Дражниться	0	1	2	3	4
20	Пише образливі записки	0	1	2	3	4

21	Валить інших на підлогу	0	1	2	3	4
22	Сварить зачіску чи одяг товаришів	0	1	2	3	4
23	Смикає волосся або одяг	0	1	2	3	4
24	Підмовляє інших проти того, на кого гнівається	0	1	2	3	4

Ключ:

Фізична агресія - пункти 1, 5, 9, 13, 17, 21, 23

Вербальна агресія - пункти 3, 7, 11, 15, 19

Непряма агресія - пункти 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 22, 24

Анкети для вихователя «Ознаки агресивності»

№ Твердження про дитину: Так/Ні

- 1 Часом у нього вселяється «злий дух»
- 2 Він не може промовчати, коли чимось незадоволений
- 3 Коли хтось завдає йому зло, він намагається відплатити йому тим самим
- 4 Іноді йому без жодної причини хочеться вилаятися
- 5 Буває, що він із задоволенням ламає речі та рве книги
- 6 Іноді він так наполягає на своєму, що оточуючі втрачають терпіння.
- 7 Він не проти подразнити тварин
- 8 Дуже сердиться, коли хтось жартує з нього
- 9 Здається, що іноді в нього спалахує бажання зробити щось погане,

шокувати оточуючих

- 10 У відповідь на звичайні прохання прагне все зробити навпаки
- 11 Часто буває бурчливий
- 12 Завжди сприймає себе як самостійну та рішучу людину
- 13 Любить бути першим, командувати, підкоряти собі волю інших
- 14 Невдачі викликають у нього сильне роздратування, він починає

шукати винних

- 15 Легко свариться, часто вступає у бійки
- 16 Намагається спілкуватися з молодшими та фізично слабшими дітьми
- 17 У нього нерідко бувають періоди похмурої дратівливості
- 18 Він часто не зважає на однолітків, не поступається, не ділиться
- 19 Він завжди впевнений, що будь-яке завдання виконає краще за інших

Оцінка результатів:

Позитивна відповідь за кожним твердженням оцінюється в 1 бал.

Підрахуйте, скільки тверджень, на вашу думку, може бути віднесено до вашої дитини.

15 - 19 балів – високий рівень агресивності.

7 - 14 балів – середній рівень агресивності.

1 - 6 балів – низький рівень агресивності

Практичні рекомендації для батьків і вихователів під час роботи з агресивними дітьми (за матеріалами З. Ікуліної [16], Т. Мицкан [35])

1. Спокійне ставлення до дитини у випадку проявів незначної агресії.

У тих випадках, коли агресія дітей безпечна, можна використовувати такі позитивні стратегії: ігнорування реакцій дитини; вираження розуміння почуттів дитини («Звичайно, тобі прикро, але ...»); перемикання уваги, пропозиція зайнятися якимсь завданням («Допоможи мені, будь ласка, дістати посуд з верхньої полиці, ти ж вищий за мене»); позитивне позначення поведінки («Ти злишся тому, що ти втомився»).

2. Акцентування уваги на вчинках (поведінці), а не на особистості.

Потрібно проводити чітку межу між вчинком і особистістю. Це дозволяє зробити техніка об'єктивного опису поведінки.

3. Контроль над власними негативними емоціями. Батькам і вихователям необхідно дуже ретельно контролювати свої негативні емоції в ситуації взаємодії з агресивними дітьми. Коли дитина демонструє агресивну поведінку, це викликає у дорослих сильні негативні емоції - роздратування, гнів, обурення, страх або безпорадність. Дорослим потрібно визнати нормальність і природність цих негативних переживань, зрозуміти їх характер, силу і тривалість.

4. Обговорення поганого вчинку. Аналізувати поведінку в момент прояву агресії не потрібно, це варто робити тільки після того, як ситуація вирішиться і всі заспокояться. Водночас необхідно провести обговорення інциденту якомога швидше. Краще це зробити наодинці, без свідків, і тільки потім обговорювати в групі або сім'ї. Під час розмови важливо зберігати спокій і об'єктивність. Потрібно детально обговорити негативні наслідки агресивної поведінки дошкільника, його руйнівність не тільки для оточення, але перш за все для самої дитини.

5. Збереження позитивної репутації дитини. Старшому дошкільнику

дуже складно визнати свою неправоту і поразки. Найстрашніше для нього - публічне засудження і негативна оцінка. Діти намагаються уникнути цього за всяку ціну, використовуючи різні механізми захисної поведінки. Для збереження позитивної репутації доцільно: публічно мінімізувати провину дитини («Ти погано себе почуваєш», «Ти не хотів його образити»), але в бесіді віч-на-віч обговорити цю ситуацію; не вимагати повного підпорядкування, дозволити дитині виконати вашу вимогу по-своєму; запропонувати дитині компроміс, договір із взаємними поступками.

6. Демонстрація моделі неагресивної поведінки. Важлива умова виховання «контрольованої агресії» у дитини старшого дошкільного віку - демонстрація моделей неагресивної поведінки.

7. Зниження напруження ситуації. Основне завдання дорослого, який стикається з дитячою агресією, - зменшити напруження ситуації. Типовими неправильними діями дорослого, що підсилюють агресію, є: підвищення голосу, зміна тону на загрозливий; демонстрація влади; крик, обурення; агресивні пози і жести; сарказм, глузування, висміювання і передражнювання; негативна оцінка особистості дитини, його близьких або друзів; використання фізичної сили; втягування в конфлікт сторонніх людей; непохитне наполягання на своїй правоті; нотації, «читання моралі»; покарання або загрози покарання; порівняння дитини з іншими дітьми (не на його користь); команди, жорсткі вимоги, тиск тощо.

Звіт подібності

Метадані

Назва організації

Melitopol State Pedagogical University named after V.Khmelnyskyi

Заголовок

Гасюк Н._магістерська робота

Автор Науковий керівник / Експерт

Гасюк ООлександр Непша

підрозділ

Melitopol State Pedagogical University named after V.Khmelnyskyi

Обсяг знайдених подібностей

Коефіцієнт подібності визначає, який відсоток тексту по відношенню до загального обсягу тексту було знайдено в різних джерелах. Зверніть увагу, що високі значення коефіцієнта не автоматично означають плагіат. Звіт має аналізувати компетентна / уповноважена особа.

10019

Кількість слів

75894

Кількість символів